

S O C I A L N A P E D A G O G I K A

številka **2**

letnik **16**

julij **2012**

Revijo **Socialna pedagogika** izdaja Združenje za socialno pedagogiko – slovenska nacionalna sekcija FICE. Revija izhaja četrtno. Vse izdajateljske pravice so pridržane.

Socialna pedagogika is a quarterly professional journal published by Association for social pedagogy – Slovenian national FICE section.

ISSN 1408-2942

Naslov uredništva Združenje za socialno pedagogiko
/ Address of the editors: Uredništvo revije Socialna pedagogika
Kardeljeva ploščad 16 (*pri Pedagoški fakulteti*)
TEL: (01) 589 22 00; FAX: (01) 589 22 33
E-POŠTA: matej.sande@guest.arnes.si
SPLET: www.revija.zzsp.org

Urednik / Editor: Matej Sande (*glavni urednik, Ljubljana*)

Uredniški odbor Margot Lieberkind (*Danska, Denmark*)
/ Editorial board: Marta Mattingly (*ZDA, USA*)
Friedhelm Peters (*Nemčija, Germany*)
Andreas Walther (*Nemčija, Germany*)
Stephan Sting (*Avstrija, Austria*)
Jacek Pyżalski (*Poljska, Poland*)
Walter Lorenz (*Italija, Italy*)
Ali Rahimi (*Iran, Iran*)
Josipa Bašić (*Hrvaška, Croatia*)
Antonija Žižak (*Hrvaška, Croatia*)
Vesna Zunić Pavlović (*Srbija, Serbia*)
Darja Zorc (*Slovenija, Slovenia*)
Jana Rapuš Pavel (*Slovenija, Slovenia*)
Olga Poljšak Škraban (*Slovenija, Slovenia*)
Špela Razpotnik (*Slovenija, Slovenia*)
Mitja Krajncan (*Slovenija, Slovenia*)

Lektorirala / Proof reader: Katarina Mihelič

Prevodi / Translations: Tadej Karoli

Oblikovanje in prelom / DTP: Felix Osina

Tisk / Print: Tiskarna Vovk

Naročnina na revijo za leto 2012 je 25 € za pravne osebe.

Naročnina na revijo je za člane Združenja vključena v članarino.

Izdajanje revije v letu 2012 finančno podpirata Agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije ter Ministrstvo za izobraževanje, znanost, kulturo in šport RS.

Članke v reviji abstrahirata in indeksirata *Family Studies Database* in *Sociological Abstracts*.

VSEBINA /CONTENTS

Bojan Dekleva, Maja Kozar, Špela Razpotnik

Evalvacija programa nastanitvene podpore društva

Kralji ulice po prvih štirih letih delovanja

*An Evaluation of the Supported Housing Program for the Homeless Run by
the Association Kings of the Street Four Years after its Commencement*

95

Karmen Chakir

Sovražni govor v luči tolerance

Hate Speech in the Light of Tolerance

133

Katarina Klančar

Koncept normalizacije skozi razliko med potrebo in željo

The Concept of Normalization Based on the Difference between Need and Desire

153

Marija Turšič

Prekerno delo – nova prevladujoča oblika dela na trgu dela

Precarious Work – The New Form of Employment Dominating the Labour Market

175

Navodila avtorjem

Instructions to authors

199

EVALVACIJA PROGRAMA NASTANITVENE PODPORE DRUŠTVA KRALJI ULICE PO 95 PRVIH ŠTIRIH LETIH DELOVANJA

AN EVALUATION OF THE SUPPORTED HOUSING PROGRAM
FOR THE HOMELESS RUN BY THE ASSOCIATION KINGS OF
THE STREET FOUR YEARS AFTER ITS COMMENCEMENT

Bojan Dekleva, *dr. psih.*

*Pedagoška fakulteta, Kardeljeva pl. 16, 1000 Ljubljana
bojan.dekleva@guest.arnes.si*

Maja Kozar, *dipl. soc. kult. in špan.*

Društvo Kralji ulice, Pražakova 6, 1000 Ljubljana

Špela Razpotnik, *dr. soc. ped.*

*Pedagoška fakulteta, Kardeljeva pl. 16, 1000 Ljubljana
spela.razpotnik@guest.arnes.si*

POVZETEK

Društvo Kralji ulice od leta 2008 dalje izvaja program nastanitvene podpore brezdomnim osebam, ki je še vedno edini program te vrste v Sloveniji. Njegovo osnovno načelo je Najprej stanovanje!, program pa je zaradi finančnih omejitev zasnovan kot kratkotrajni (načeloma 18 mesecev) in prehodni. Pozneje so prehodni program nadgradili s trajnim nastanitvenim programom z manjšimi zmogljivostmi, namenjen starejšim brezdomnim. Članek opisuje evalvacijo programa, ki obsega tri osnovne vidike: analizo načina zaključitve programa, analizo razlik med načinom bivanja pred vključenostjo v program in po njej ter analizo ocen izvajalcev

programa o doseženih spremembah v življenju uporabnikov med izvajanjem programa. Sklepi opisujejo nekatere dileme, na katere bo treba odgovoriti v nadaljnjem razvoju tovrstnih programov v Sloveniji.

KLJUČNE BESEDE: *brezdomstvo, socialna izključenost, nastanitvena podpora, društvo Kralji ulice, najprej stanovanje, evalvacija, Slovenija.*

ABSTRACT

Since 2008, the Association Kings of the Street has been implementing a supported housing program for homeless people, which to this day remains the only one of its kind in Slovenia. The program is based on the principle "Housing first!" and was designed as a short-term (in principle, 18 months long), transitional program due to financial constraints. Later on, an additional, permanent housing program with a narrower scope and aimed at older homeless individuals was added to the transitional one. This paper presents an evaluation of the program, which includes three basic aspects: an analysis of the ways users complete the program, an analysis of the differences in dwelling patterns before and after participation in the program, and an analysis of the program workers' assessments of the resulting changes in the lives of participants. The paper concludes by describing some of the dilemmas, which will have to be resolved in the future when such programs are being developed in Slovenia.

KEY WORDS: *homelessness, social exclusion, supported housing, Association Kings of the Street, housing first, evaluation, Slovenia.*

UVOD

NASTANITVENA PODPORA V MEDNARODNEM KONTEKSTU

Primerna in dostojna nastanitev je ena od temeljnih potreb vsakega posameznika, varen dostop do primerne nastanitve pa je predpogoj za uresničevanje vrste temeljnih pravic, ki naj bi jih vsakdo užival, npr. pravice do izobraževanja, dela, socialne zaščite, zdravstvene oskrbe, zasebnosti in privatnega prostora, družinskega življenja po izbiri pa tudi do osnovnih storitev, ki naj bi bile v posameznih skupnostih zagotovljeni standard, npr. do vode in elektrike. Nasprotno pa izkušati brezdomstvo pomeni eno najresnejših oblik socialne izključenosti. Biti brez dostopa do ustrezne nastanitve je resna ovira za uresničevanje potenciala aktivnega člana skupnosti, kar lahko zajema vrsto stvari od imeti in obdržati službo do vzgajati otroke. Dostop do varne in trajne nastanitve je osnova za socialno vključenost.

Na ravni Evropske skupnosti je sprejetih mnogo deklaracij, listin in smernic, ki se odzivajo na to problematiko, žal pa je manj konkretnih strategij in njihovega doslednega izvajanja. Pomembno vlogo pri tem igra FEANTSA (Evropska federacija, ki združuje organizacije, ki se ukvarjajo z brezdomstvom) z dokumenti, kot je *Promoting Social Inclusion through Access to Housing* [Promocija socialnega vključevanja preko dostopa do stanovanja] (FEANTSA ..., 2001).

V evropskem prostoru pa tudi v ZDA je poznana paradigma, imenovana najprej stanovanje (*housing first*), ki pomeni politiko reševanja brezdomstva začenši s trajno in varno nastanitvijo. Ta je v nasprotju z drugimi uveljavljenimi modeli reševanja brezdomstva, npr. modelom stopnic (*staircase model*) ali modelom pomikanja po kontinuumu podpore. Zadnja sta dva od pristopov, ki trajno in varno stanovanje razumeta šele kot posledico pomikanja po kontinuumu v določenem okolju zastavljenih oblik podpore ter predpostavljata, da bodo posamezniki po stopnjah napredovali od zelo neavtonomnih k vse bolj avtonomnim nastanitvenim oblikam (Tainio in Fredrikson, 2009). Pristop *najprej*

stanovanje pa temelji na predpostavki, da je omogočiti trajno in varno nastanitev (torej dom) ljudem, ki so iz kompleksnih družbenih razlogov daljši čas žrtve brezdomstva, prvi korak pri soočanju s katerimikoli drugimi težavami, ki jih ti ljudje imajo. Načelo *najprej stanovanje* v veliki meri sovпада s principi *normalizacije*, to je predpostavke, da najbolj kakovosten način trajnega vključevanja ljudi v skupnost poteka tako, da skupnost tem ljudem omogoči bivanje po standardih in v pogojih, ki so čim bližje običajnim pogojem bivanja v določenem okolju. Pristop *najprej stanovanje* ima tudi moč ustaviti učinek 'vrtljivih vrat' (neuspelega kroženja ljudi z izkušnjo brezdomstva med različnimi oblikami parcialnih ponudb). Princip *najprej stanovanje* torej zahteva zagotovitev trajne in čim bolj standardom določenega okolja primerne nastanitve za dolgotrajno brezdomne. Z namenom, da bi ljudje lahko to nastanitev obdržali, pa zahteva še uveljavitev različnih stopenj strokovne podpore. Večina ljudi z izkušnjo dolgotrajne socialne izključenosti in brezdomstva pri ohranjanju trajne nastanitve namreč potrebuje strokovno pomoč in podporo. Govorimo lahko o različnih stopnjah te podpore, od podprte nastanitve prek intenzivne podpore do bivanja s stalno podporo. Na Norveškem ugotavljajo (npr. Sveri, 2008), da je rednost (trajnost, kontinuiranost) te podpore pogostejše bolj ključna od njene intenzitete, posebej pa se pomen podpore izpostavi v posebnih okoliščinah – krizah, stiskah in nujnih primerih.

V nekaterih evropskih državah so pristop *najprej stanovanje* že tudi preizkusili in potrdili njegove številne prednosti. Ciljna populacija pristopa *najprej stanovanje* na Finskem, ki je država, kjer je model že preizkušen in je požel veliko uspeha, so ljudje z najbolj zahtevnimi težavami, npr. taki, ki že dolgo tvegano uporabljajo alkohol, so okuženi z virusom HIV, trpijo za depresijami in/ali so zasvojeni z nedovoljenimi substancami (Tainio in Fredrikson, 2009).

V ZDA je model namenjen predvsem skupini t. i. kronično brezdomnih in tistih, ki imajo diagnosticirane težje duševne stiske. Posamezniki dobijo takojšen dostop do lastnih stanovanj in iz njih niso izseljeni zaradi sankcij (niso npr. izseljeni, če ne jemljejo medikamentov v primerih duševnih stisk – kot je lahko primer

v različnih stanovanjskih skupinah). Težnja po izogibanju izselitev je na splošno ena bistvenih osi pristopa *najprej stanovanje* (Perlman in Parvensky, 2006).

Pretekle raziskave programov *najprej stanovanje*, narejene v ZDA (Larimer idr., 2009; Sadowski, Kee, VanderWeele in Buchanan, 2009; Perlman in Parvensky, 2006; Mondello, Gass, McLaughlin in Shore, 2007) na splošno kažejo, da so programi *najprej stanovanje* povezani z zniževanjem stroškov za skupnosti povsod, kjer se izvajajo. Pomembne prednosti programa so povečanje nastanitvene stabilnosti ter splošnega zdravstvenega in socialnega položaja pri prej dolgotrajno brezdomnih, občutno pa se zmanjšajo tudi uporaba in s tem stroški različnih služb za nujno pomoč. Poveča se tudi koriščenje rednih zdravstvenih in socialnih storitev, do katerih so ljudje upravičeni. Občutno se poveča tudi njihova ekonomska neodvisnost, poveča se njihov mesečni dohodek, najpogosteje zaradi dostopa do zaposlitve, ki ga stabilnejše bivanjske razmere lahko odprejo, ugotavljajo v Veliki Britaniji (Warnes, Crane in Coward, 2010). Govorimo lahko tudi o dobitih za skupnost, saj se zmanjšajo mnogi negativnih vidikov ali pa odpadejo, npr. spanje na ulici (Guerin, 2011).

ZNAČILNOSTI PROGRAMA NASTANITVENE PODPORE ZA BREZDOMNE PRI DRUŠTVU KRALJI ULICE

Model/program nastanitvene podpore ali podprtih stanovanj za brezdomne je bil v Sloveniji razvit v okviru projekta Razvijanje praktičnega modela in politike nastanitvene podpore (resettlement) brezdomnim ljudem v Sloveniji, ki je bil sofinanciran s subvencijo Islandije, Lihtenštajna in Norveške prek Finančnega mehanizma EGP in Norveškega finančnega mehanizma. Projekt je v letih 2008 in 2009 izvajalo društvo Kralji ulice, od takrat pa sta dejavnost sofinancirali Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve ter Mestna občina Ljubljana.

Program izhaja iz načela, da je pravica do stanovanja ena od temeljnih in neodtujljivih pravic ljudi. Namen programa je prispevati k uresničevanju te pravice za skupino brezdomcev, ki

so praviloma večkratno in izjemno socialno izključeni in imajo slabše možnosti za uresničevanje oz. doseganje te pravice (Razpotnik, 2010).

V okviru prej omenjenega projekta ter v letih po njem so se v Kraljih ulice (v nadaljevanju KU) razvili štirje programi (ali oblike dejavnosti) nastanitvene podpore.

- a. Prva oblika, ki jo imenujemo *nespecifična terenska nastanitvena podpora brezdomnim*, je namenjena uporabnikom društva, ki so si (sami ali s pomočjo delavcev KU) našli (na trgu) neko bolj trajno in varno nastanitev, kot je zavetišče, a so bili še naprej ogroženi v tem smislu, da to nastanitev izgubijo ali da v njej ne uspejo zadovoljivo živeti. Namen te dejavnosti je preprečiti, da bi uporabniki, namestitve, ki so si jo sami našli, izgubili.
- b. Naslednje tri oblike ali programi pa se nanašajo na stanovanja s podporo, ki jih Kralji ulice nudijo svojim uporabnikom, ki živijo na cesti ali v drugih oblikah nevarnih in začasnih nastanitvev. Prvi program, imenovan *osnovni program*, je tisti, ki smo ga sprva razvili v okviru zgoraj omenjenega projekta, in za katerega je bilo značilno, da je predvideval 18-mesečno bivanje uporabnikov v podprtem stanovanju.
- c. Proti koncu prvih 18 mesecev izvajanja tega programa se je izkazalo, da se po preteku tega časa nekateri uporabniki še ne bodo mogli nastanitveno osamosvojiti oz. „premakniti naprej“, vendar pa so bile vidne stvarne možnosti, da bi se to lahko zgodilo v doglednem času. Za take uporabnike smo razvili t. i. *nadaljevalni program*, ki naj bi načeloma trajal do šest mesecev.
- d. Kmalu za tem pa se je pokazalo, da nekateri uporabniki, predvsem starejši in taki z izrazito zdravstveno problematiko verjetno ne bodo nikoli zmožni nastanitvene osamosvojitve, in bi bilo za njih nesmiselna nastanitev v kakršnem koli prehodnem programu. Za njih smo razvili *trajni program*.

V nadaljevanju tega prispevka obravnavamo samo zadnje tri programe (zgoraj označene s črkami b.–d.), medtem ko je bil prvi

omenjeni program (a.) evalviran drugje (Dekleva in Razpotnik, 2009).

Opis strokovnih izhodišč (koncepta) treh programov nastanitvene podpore za brezdomne in predvidenih vsebin ter postopkov je javno dostopen (Razpotnik, 2010).

Tu po alinejah povzemamo le osnovne elemente koncepta:

- V program se lahko vključijo osebe, ki so brez doma oz. ustrezne in varne namestitve; so (že daljši čas) vključene v aktivnosti društva KU oz. v pripravljalni program namestitvene podpore; so motivirane za doseganje ciljev programa; izkazujejo zmožnost za dovolj konstruktivno sodelovanje, dogovarjanje ter zanesljivost pri skupnih dejavnostih ter pred vključitvijo z izbranim (ključnim) strokovnim delavcem KU izdelajo pisni individualni življenjski načrt v obdobju svoje vključenosti v program, ki mora vključevati dovolj konkreten opis življenjskih ciljev in načinov njihovega doseganja, med katerimi mora biti vsaj v določeni meri tudi cilj bivalnega osamosvajanja.
- Ob prepričanju, da dostop do varnega stanovanja potrebujejo tako mlajši kot starejši brezdomci, tisti z večjo ali manjšo delazmožnostjo in sposobnostjo za delovno aktivacijo ter vse osebe ne glede na značilnosti uporabe drog, prisotnost težav v duševnem zdravju in druge značilnosti, pa izvajalci programa v pogojih omejenih možnosti delno upoštevajo tudi te značilnosti. V program namestitve se praviloma namešča osebe, pri katerih je mogoče oceniti, da bo verjetnost vztrajanja v programu večja ter da bo lokalno okolje (sosedje) te osebe sprejelo v zadovoljivi meri. Zato bo imelo pri večini namestitvenih lokacij pomembno težo tudi pravilo, da osebe z vzorci preveč nekontrolirane in škodljive uporabe dovoljenih in nedovoljenih drog pri izboru ne bodo imele prednosti. Podobno program daje prednost osebam, pri katerih je verjetnost delovne (re)aktivacije večja.
- Po določitvi ključnega delavca, izdelavi individualnega načrta in obiskovanju t. i. pripravljalne skupine se oblikuje

- (predvidena) skupina sostanovalcev, ki se dogovarja o pravih skupnega bivanja in o tem sestavi poseben dogovor. Pred vključitvijo se podpiše še pogodba med stanovalcem in društvom, ki vključuje pravice in obveznosti obeh strank.
- Tekoča podporna dejavnost obsega redna (najmanj) enkrat tedenska srečanja vseh stanovalcev s strokovnima delavcema, zadolženima za (vsako) stanovanje. Ti sestanki trajajo predvidoma nekaj ur in lahko vključujejo pripravo skupnega obroka. Na sestankih se pregleda dogajanje v preteklem tednu, stanje financ in poravnavanje obveznosti, vzdrževanje stanovanja, odnose med sostanovalci itd. ter se ustrezno načrtuje prihodnje obdobje (teden). Ta tedenska srečanja lahko pozneje, ko se skupnost stanovalcev vpelje, potekajo tudi redkeje – redne stike med posameznikom in njegovim ključnim delavcem, med katerimi je osnovna pozornost posvečena doseganju ciljev iz posameznikovega individualnega načrta; kriznim intervencijam, ki vključujejo 24-urno dostopnost obeh strokovnih delavcev v kriznih situacijah, ki so okvirno vnaprej opredeljene; občasnim obiskom strokovnih delavcev v stanovanju, predvsem v zvezi z urejanjem kakšnih (nekriznih) zadev, ki so potrebne v zvezi s stanovanji in bivanjem v njih; podpori pri upravljanju z osebnim proračunom stanovalcev; rednim (načeloma polletnim) evalvacijskim sestankom, na katerih stanovalci, njihovi ključni delavci ter po potrebi širši strokovni tim programa ocenjujejo, ali je sodelovanje v programu oz. bivanje v stanovanju pomagalo k doseganju zastavljenih ciljev in v katero smer bi bilo še treba intenzivirati napore.

Pravila programa in sklenjene pogodbe opredeljujejo tudi možnost prehajanja med programi, izključitev iz programa ter dolžnost strokovnih delavcev, da v času pred odhodom uporabniku v zadnjih mesecih nudijo vse več podpore, usmerjene v čas po zapustitvi programa.

Stanovalci v začetku svoje nastanitve poravnavajo le tekoče stroške stanovanja, od desetega meseca nastanitve dalje pa začenejajo prispevati tudi k plačilu najemnine stanovanj (ki se

večinoma najemajo na odprtem trgu), in sicer vsak mesec po 10 € več. Mesečni stroški, ki jih stanovalci plačujejo, naj bi bili tako v 18. mesecu približno tolikšni kot stroški najcenejšega možnega najema (sobe) na trgu.

NAMEN RAZISKAVE

Namen raziskave je bil evalvirati delovanje programa nastanitvene podpore društva Kralji ulice v Ljubljani štiri leta po njegovem začetku oz. točneje, tri leta in sedem mesecev po tem, ko se je v prvo podprto stanovanje programa vselil prvi stanovalec. Izvajalci programa smo v tem času pridobili toliko izkušenj z nudenjem nastanitvene podpore brezdomnim, da smo dobili občutek, da sta se vsebina in način izvajanja programa ustalila ter da smo skozi prakso izvajanja razvili razmeroma stabilno doktrino programa.

Program je že bil enkrat evalviran, in sicer po koncu pilotskega izvajanja programa, ki je trajal eno leto in pol (Dekleva in Razpotnik, 2010). V času po pilotskem obdobju se je dejavnost nastanitvene podpore diferencirala v tri programe, imenovane osnovni, nadaljevalni in trajni program¹. Zastavili smo si naslednja glavna vprašanja evalvacije:

- a. Kakšne so osnovne značilnosti izvajanja programa ter skupine vanj vključenih oseb?
- b. Kakšen je obseg izključitev oseb iz programa in razlogi zanj?
- c. Kakšni so učinki programa v smislu razlik v načinu bivanja oseb v času pred programom in po njem?
- d. Kako so učinki programa (v zgoraj omenjenem smislu), povezani z načinom zaključitve programa (predvsem z izključevanjem)?

¹ V nadaljevanju članka z besedo program velikokrat mislimo na vse tri tu omenjene programe, ki jih lahko razumemo tudi kot tri stopnje istega programa.

- e. Kakšne so – po ocenah izvajalk programa – spremembe oseb in njihove življenjske situacije, ki nastajajo med trajanjem vključenosti v program?

METODA

Statistična analiza je bila opravljena na bazi podatkov o 40 do zdaj vključenih stanovalcih podprtih stanovanj. Baza je bila oblikovana z vprašalnikom, ki so ga izpolnile strokovne delavke društva Kralji ulice, ki so bile ključne delavke vključenim stanovalcem². Ključnih delavk je bilo pet, pri čemer je bil razpon izpolnjenih vprašalnikov na strokovno delavko od 4 do 15.

Vprašanja v tem vprašalniku so bila večinoma stvarne narave, le dve pa sta zahtevali, da je delavka podala svojo povsem subjektivno oceno napredovanja uporabnika in njegove situacije. Stvarna vprašanja so se deloma nanašala na pojave in podatke, ki smo jih vzeli iz uradnih dosjejev (npr. datum vselitve v stanovanje ali čas trajanja bivanja v njem), deloma pa gre za informacije, o katerih so ključne delavke informirali stanovalci sami (npr. kje so živeli pred vselitvijo ali kam so odšli po izselitvi ali kakšna je njihova stopnja izobrazbe). Večinoma je bila količina stikov med delavkami in stanovalci velika tako pred vselitvijo kot med stanovanjem in po izselitvi, velikokrat so bili ti stiki vsakodnevni ali skoraj vsakodnevni (ko so uporabniki prihajali v dnevni center Kraljev ulice), zato stopnjo informiranosti delavk ocenjujemo kot razmeroma veliko. Kadar ključna delavka ni bila povsem prepričana o kakšnem odgovoru oz. informaciji, se je o njej posvetovala še z drugimi izvajalci programa ali celo drugimi delavci Kraljev ulice.

Numerus proučevane skupine je tako majhen, da praviloma ni dopuščal statističnega testiranja razlik ali povezav. Rezultate je torej treba razumeti kot orientacijske in pilotske.

² Ker je bila velika večina stanujočih oseb moških, obenem pa večina oseb, ki so imele vlogo ključne(ga) delavca(-ke) žensk, v tem članku uporabljamo za stanovalce moški spol, za delavke pa ženski, pri čemer zapisane misli in izrazi vedno veljajo za oba spola.

Interpretativno ozadje številčnih ugotovitev so informacije, ki so se dajale in izmenjevale na rednih tedenskih sestankih izvajalskega tima programa, na katerih so vsa štiri leta sodelovali avtorici in avtor tega prispevka, in sicer druga avtorica v vlogi neposredne izvajalke programa, preostala dva pa pretežno v vlogah zunanje svetovalke in svetovalca.

REZULTATI

OSNOVNI PODATKI O IZVAJANJU PROGRAMA IN VKLJUČENIH OSEBAH

V program podprtih stanovanj je bilo v obdobju od 1. 8. 2008 do 29. 2. 2012 nastanjenih 40 oseb, od tega 5 (ali 12,5 %) žensk.

Starostni razpon stanovalcev (v času vselitve v stanovanja) je od 24 do 70 let s povprečjem pri 41,7 leta in standardno deviacijo 12,2 leta. Moški so bili povprečno stari 41,1 leta, ženske pa 46,2 leta. Najbolj zastopana starostna dekada je v obdobju med 31 in 40 leti, kjer najdemo približno tretjino vseh.

Posebna starostna skupina med vsemi so tisti, ki so nastanjeni v trajnem programu. Njihova povprečna starost je bila v času vselitve 60,8 leta.

Po stopnji dosežene izobrazbe je bilo stanovalcev:

- s 1. stopnjo izobrazbe – trije ali 7 % vseh,
- z 2. stopnjo izobrazbe – osemnajst ali 45 % vseh,
- s 3. stopnjo izobrazbe – sedem ali 18 % vseh,
- s 4. stopnjo izobrazbe – šest ali 10 % vseh,
- s 5. stopnjo izobrazbe – štirje ali 15 % vseh,
- s 7. stopnjo izobrazbe – dva ali 5 % vseh.³

Od vseh 40 jih je 27 tako ali drugače program RSTL že zapustilo, na dan 29. 2. 2012 pa jih je bilo vključenih še 13.

³ Eden od teh dveh je dosegel univerzitetno izobrazbo med bivanjem v podprtem stanovanju.

Vseh 40, torej računajoč tudi tistih 13 oseb, ki so v program še vključene in katerih staž v programu se še povečuje, je bilo v program vključenih v povprečju 13,4 meseca s standardno deviacijo 8,7 meseca. Od vseh je bil najmanj časa nekdo vključen le 13 dni, oseba z najdaljšim stažem pa je bila v programu vključena 32 mesecev, nato pa je odšla v dom upokojencev, kjer je kratek čas za tem umrla.

Posebna skupina so tisti, ki so bili vključeni samo do dva meseca, nato pa se je njihovo sodelovanje v programu končalo. Takih je bilo pet, od katerih sta dva program zapustila sama še pred koncem prvega meseca (enemu ni ustrezala oblika sobivanja, drugemu pa ne lokacija stanovanja), druga dva sta bila izključena zaradi nasilja oz. izrazitih konfliktnih situacij med stanovalci, pri enem pa se je pokazala izrazita nezmožnost za upoštevanje pravil skupnega bivanja in je bil zato izključen iz programa.

Če iz skupine 40 izvzamemo tiste, ki so še vključeni v program, in tiste, s katerimi se je sodelovanje v programu končalo še pred rokom dveh mesecev, je povprečje bivanja v stanovanju preostalih 22 stanovalcev 16,9 meseca.

Če pogledamo še nekaj značilnosti stanovalcev, ugotovimo, da jih je bilo med trajanjem bivanja v podprti stanovanjih:

- 12 ali 30,0 % z resnejšimi zdravstvenimi težavami,
- 7 ali 17,5 % hospitaliziranih,
- 1 ali 2,5 % v uklonilnem zaporu (vendar ga je med tem mesto v stanovanju čakalo),
- 3 ali 7,5 % med bivanjem v stanovanjih vključeni v kakšen institucionalni program odvajanja od alkohola ali prepovedanih drog (vendar jih je med tem mesto v stanovanju čakalo),
- 5 ali 12,5 % vključenih v substitucijsko terapijo (metadon ali kaj drugega).

Koncept programa podprtih stanovanj je tak, da se vanje načeloma sprejema le osebe, ki so na cesti ali ki uporabljajo nočna zavetišča, oz. osebe v drugih oblikah nastanitve, ki so izrazito nevarne, nestalne in ogrožajoče. Za 40 oseb imamo podatke, da jih je 35 pred vključitvijo v program živelo na cesti, v 'bazah' (zapušenih

hišah, garažah, na čolnu, v prikolici, v skvotu itd.) ali v nočnih zavetiščih, eden je živel v najetem stanovanju, štirje pa pri starših, starih starših ali partnerju. Nastanitve pri družinskih starših ali partnerju so bile zaznamovane z izrazito neustreznimi bivalnimi pogoji, konflikti in nasiljem.

Brezdomski staž stanovalcev je bil od dve do 20 let.

TABELA 1 kaže, koliko oseb je bilo do zdaj vključenih v katere vrste (kombinacij) nastanitvenih programov in kolikšno je bilo povprečno trajanje njihove vključitve. **TABELA 1** kaže, da je bila večina oseb (približno $\frac{3}{4}$) vključena samo v osnovni program (ki naj bi trajal 18 mesecev), približno $\frac{1}{5}$ vseh nato nadaljuje še v nadaljevalnem programu, od vseh (ki so sodelovanje v programih že končali) pa smo do zdaj $\frac{1}{10}$ omogočili še nastanitev v trajnem programu.

Medtem ko sta se osnovni in nadaljevalni program izvajala v istih stanovanjih, pa se trajni program izvaja v posebni za to namenjeni hiši. Kljub načelni opredelitvi, naj stanovalci med vključitvijo ne bi menjali stanovanj, se je to do zdaj zgodilo kar

TABELA 1: Povprečno trajanje v programe nastanitvene podpore društva Kralji ulice v mesecih glede na vrsto programa, v katero so bile osebe vključene

VKLJUČENOST V				
PROGRAMIH	N	Veljavni %	Ar. sredina	St. odklon
Tisti, ki so program že zapustili, so bili vključeni v				
samo osnovni program	20	74	10,0	6,5
osnovni in nadaljevalni program	4	15	24,3	4,3
Osnovni in trajni program	1	4	20,5	<i>n. r.</i>
Osnovni, nadaljevalni in trajni program	2	7	28,0	5,7
Še vedno vključeni v katerikoli program				
	13		<i>n. r.</i>	<i>n. r.</i>
Skupaj	40	100	14,8	9,4

15 ali 37 % vseh stanovalcem, trem od teh pa se je zgodilo, da so morali stanovanje menjati dvakrat. Do menjav stanovanj je prihajalo v glavnem iz treh razlogov:

- stanovalci so menjali stanovanje pri prehodu iz osnovnega ali nadaljevalnega programa v trajni program;
- obdobje najema kakšnega stanovanja se je končalo in so se morali stanovalci preseliti v drugega;
- do preselitev je prišlo zaradi nerazumevanj in konfliktov med stanovalci.

Vsak stanovalec naj bi imel svojo ključno delavko. Tako je tudi bilo, vendar jih je od 40 le 24 imelo v celotnem obdobju svoje vključenosti le eno ključno delavko; 14 jih je imelo po dve, kar pomeni, da so nekaj časa imeli eno, nato pa se je ta zamenjala z drugo, dva pa sta imela kar tri. Strokovna izhodišča oz. pogledi sicer kot zaželeno stanje predvidevajo, da uporabnik obdrži svojo ključno delavko v času celotnega trajanja svoje vključenosti, vendar to ni bilo vedno možno. Ključne delavke so se menjale predvsem v naslednjih primerih:

- ko je kakšna delavka zapustila službo na Kraljih ulice, je bilo treba za stanovalce, ki jim je bila ključna delavka, najti drugo;
- ko so bile zaradi menjav delovnih nalog znotraj Kraljev ulice opravljene kadrovske spremembe;
- ko je dinamika vstopanja in izstopanja stanovalcev iz programa pripeljala do tega, da bi morala biti neka oseb ključna delavka stanovalcem v več (oz. veliko) različnih stanovanjih. Včasih so se v takih primerih ključne delavke zamenjale, tako da je lahko vsaka delala s stanovalci v manj stanovanjih, kar je omogočalo bolj varčno uporabo delovnega časa;
- v le malo primerih pa se je zgodilo, da se je odnos med delavko in stanovalcem razvijal tako, da po mnenju delavke ni več omogočal konstruktivnega sodelovanja, zaradi česar so na pobudo delavke ali strokovnega tima (nikoli pa stanovalca) poiskali drugo strokovno delavko.

Izkazalo se je, da je iz različnih razlogov potrebno in ugodno, če so bili stanovalci podprtih stanovanj vključeni tudi v druge socialno-integrativne dejavnosti društva. Tako jih je 9 ali 23 % sodelovalo pri ustvarjanju časopisa Kralji ulice v vlogi avtorjev prispevkov, 17 ali 43 % jih je bilo vključenih v prodajo tega časopisa; 14 ali 35 % v različne kulturno ustvarjalne in/ali športne dejavnosti društva (npr. dramska skupina, ustvarjalne delavnice, športna sekcija); 13 ali 33 % v programe usposabljanja na delovnem mestu (kot oblike aktivne politike zaposlovanja) na Kraljih ulice, 5 ali 13 % v program javnih del na Kraljih ulice, 2 ali 5 % pa v program delovne rehabilitacije na Kraljih ulice. Poleg vključenih v tri zgoraj omenjene oblike delovne aktivacije pa vemo še za enega, da je bil med nastanitvijo stalno zaposlen, dva sta delala občasno, deset jih je delalo na črno, še štirje pa honorarno pri Kraljih ulice (prek pogodb o delu ali podobnih oblik). Od 40 jih je bilo 6 ali 15 % vključenih v program del v splošno družbeno korist pri Kraljih ulice.

Od vseh 40 jih je bilo še 10 ali 25 %, ki niso bili vključeni v nobeno od zgoraj omenjenih sedmih oblik aktivacije pri Kraljih ulice; kar tri četrtine je bilo torej takih, ki so bili ob bivanju v stanovanju iz programa vključeni vsaj v eno od oblik bolj strukturiranih in zahtevnih socialno-integrativnih dejavnosti pri Kraljih ulice. Od teh $\frac{3}{4}$ vseh jih je bilo deset, ki so bili med vključenostjo v program vključeni najmanj v tri od zgoraj omenjenih oblik bolj strukturiranih in zahtevnih socialno-integrativnih dejavnosti na Kraljih ulice. Od desetih, ki niso bili vključeni v nobeno od teh oblik, pa jih je osem (od teh štirje redno, štirje pa občasno) vendarle prihajalo v dnevni center Kraljev ulice, le dva pa nikoli (oba sta se zaradi slabšega zdravstvenega stanja soočala s precejšnjo omejenostjo mobilnosti).

Med rezultate, ki so najpomembnejši za evalvacijo programa, sodijo tisti, ki govorijo o načinu zaključitve sodelovanja v programu, in tisti, ki govorijo o načinu in vrsti bivanja po koncu programa, o čemer govorita naslednji dve poglavji.

ZAKLJUČEVANJE SODELOVANJA V PROGRAMIH

Sodelovanje osebe v programu nastanitvene podpore se lahko konča na več načinov. Možni formalni razlogi so:

- a. stanovalcu se izteče dogovorjen (to je s konceptom programa in s podpisanim dogovorom določen) čas bivanja v programu in iz stanovanja odide. Temu rečemo *redna zaključitev* sodelovanja v programu;
- b. stanovalec *predčasno*, to je pred koncem dogovorjenega obdobja bivanja, stanovanje *zapusti* sam (bodisi dogovorno bodisi brez posebnega dogovora);
- c. stanovalca izvajalci programa (enostransko) *izključijo* iz programa;
- d. stanovalec *umre* (kar pa se do zdaj še ni zgodilo).

Neformalno oz. dejansko pa so nekatere od zgoraj opisanih 'čistih' situacij lahko bolj zapletene oz. obstajajo tudi različni vmesni položaji. En tak položaj oz. način izhoda je, ko se osebi povečujajo dolžni in neplačani zneski, ki naj bi jih poravnala za stroške bivanja, torej dolgovi programu – takrat se stanovalec odloči za predčasen odhod iz programa, preden bi bil izključen. Ali: med izvajanjem osnovnega programa postane jasno, da stanovalec vztrajno ne uspeva poravnati dolgov programu, ki rastejo, ker pa se ta problem zaostri šele proti koncu osnovnega programa, se izvajalci programa odločijo, da stanovalca iz programa ne izključijo, ker se dogovorjeno obdobje bivanja v kratkem konča. Glede na to, da bi marsikateri stanovalec želel prestopiti iz osnovnega v nadaljevalni program, je ta korak, ki je formalno opredeljen kot nekakšna izjema, dejansko možnost za obliko izključevanja, ki formalno ni videti kot izključevanje, ampak le nevključitev v naslednji program.

Dejansko smo do zdaj imeli 27 stanovalcev, ki so vstopili v program in ga tudi končali, medtem ko je 13 stanovalcev v program še vključenih. Od teh 27 stanovalcev jih je program *redno končalo* 10 ali 37 % vseh, med temi so tudi taki, ki so končali osnovni program in bili nato sprejeti v nadaljevalni ter šli iz njega v trajni program

(od tam pa npr. v dom upokoјencev). Take smo šteli le kot en statistični primer, pa čeprav so dejansko redno (skladno z vnaprejšnjimi načrti in dogovori) končali kar tri programe (osnovnega, nadaljevalnega in trajnega).

Predčasno je programe *zapustilo* sedem stanovalcev. Poglejmo podrobneje teh sedem primerov. Časovna obdobja vključenosti, po katerih so stanovalci program zapustili sami, so bili: 13 in 24 dni ter 5, 9, 12, 13 in 17 mesecev. Vseh sedem je bilo v času izstopa vključenih v osnovni program. Za prva dva stanovalca (ki sta ostala le 13 in 24 dni) lahko rečemo, da se še nista niti dobro vselila. Prvi je zelo hitro ugotovil, da mu sobivanje (torej način bivanja v stanovanju s sostanovalci in souporabo nekaterih prostorov) ne ustreza, drugemu pa ni ustrezala lokacija stanovanja (ki je bila zelo daleč od kraja njegove zaposlitve). Podobno je po petih mesecih ugotovila tudi stanovalka, da ji skupno bivanje (zaradi pogostih konfliktov in občutkov ogroženosti) izrazito ne ustreza, zato se je izselila. Za naslednja dva stanovalca, ki sta v stanovanjih ostala 9 in 13 mesecev, pa lahko rečemo, da sta se premaknila naprej. Prvi si je s skupino prijateljev, v glavnem tudi brezdomcev, najel stanovanje na trgu, drugi pa se je po daljšem času življenja na cesti in nato bivanja v podprtem stanovanju odločil za povratek domov in pol leta pozneje za vključitev v institucionalni program odvajanja od drog (kar mu je oboje uspelo). Pri enem od stanovalcev je bila težava, da so mu začeli dolgovi naraščati, prav tako tudi s tem povezani pritiski izvajalcev programa nanj, in se je verjetno tudi zato odločil za predčasen izstop iz programa, zapustil pa je tudi precejšen dolg. Zadnji stanovalec pa se je vrnil domov k ženi, ki je vmes ni videl skoraj deset let.

Najbolj kritična skupina so tisti, ki so bili iz programa izključeni. Pri njih gre za povsem jasno dejstvo, da so sami želeli še naprej sodelovati v programu, vendar smo jim gostoljubje odrekli. Takih je bilo do zdaj deset. Ti so v podprtih stanovanjih živeli od enega meseca in deset dni do 27 mesecev, s povprečjem deset mesecev. Večina je bila izključena iz osnovnega programa, razen enega, ki je bil izključen iz nadaljevalnega programa, in enega, izključenega iz trajnega programa. Razlogi za izključitev so bili štirih vrst:

- a. nasilna dejanja, fizično nasilje ali uničevanje imetja, konfliktna situacija z grožnjami nasilja;
- b. čezmerno nudenje prenočevanja osebam, ki za to niso imele dovoljenja (torej prijateljem, obiskovalcem, pogosto ljubzenskim partnerjem(-icam));
- c. nezmožnost vzdrževanja osnovnih standardov skupnega bivanja (vedno v povezavi z alkoholom);
- d. dolgotrajno neplačevanje stroškov stanovanja, veliki dolgovi programu.

Med desetimi izključenimi so bili trije izključeni zaradi prvega razloga, nasilja in groženj. V vseh teh primerih so nasilni dogodki izjemno obremenili tako sostanovalce kot delavce in bi lahko (oz. tudi so) pripeljali tudi do tega, da bi se drugi stanovalci začeli umikati iz programa. V dveh od treh takih primerov je bila izključitev izvedena zelo hitro, tako rekoč takoj po nasilnem dogodku.

V enem primeru je šlo za stanovalca, ki je kazal velike in izrazito kompleksne potrebe po podpori. Potreboval bi veliko več ur podpore, kot bi mu jih program lahko nudil, prav tako bi potreboval tudi možnost samostojnega bivanja (torej ne s sostanovalci). Njegova težava je bila ta, da – tudi zaradi čezmerne uporabe alkohola – ni bil sposoben vzdrževati niti minimalnih standardov sobivanja, zaradi česar je izrazito ogrožal tudi svojo bivalno skupnost. Zaradi povzročanja izrazitega nereda v svoji sobi in stanovanju je bil izključen že po dveh mesecih bivanja.

Preostalih šest primerov je bilo povezanih predvsem z nerednim plačevanjem stroškov stanovanja. V vseh teh primerih je šlo za dolgotrajen problem in veliko poprejšnjega našega podpornega dela, tako da so bili stanovalci izključeni šele po 10–15 mesecih bivanja.⁴

Potencialna možnost zapustitve programa, ki pa je do zdaj še nismo doživeli, bi bila lahko tudi smrt stanovalca. Sicer pa smo se srečevali s problematiko velikih težav v telesnem zdravju, ki

⁴ Kot že rečeno, pa se je dogajalo tudi, da je kakšen posamičen stanovalec predčasno izstopil iz programa, ko se je izkazalo, da se mu dolgovi kopičijo in da jih morda ne bo sposoben plačati.

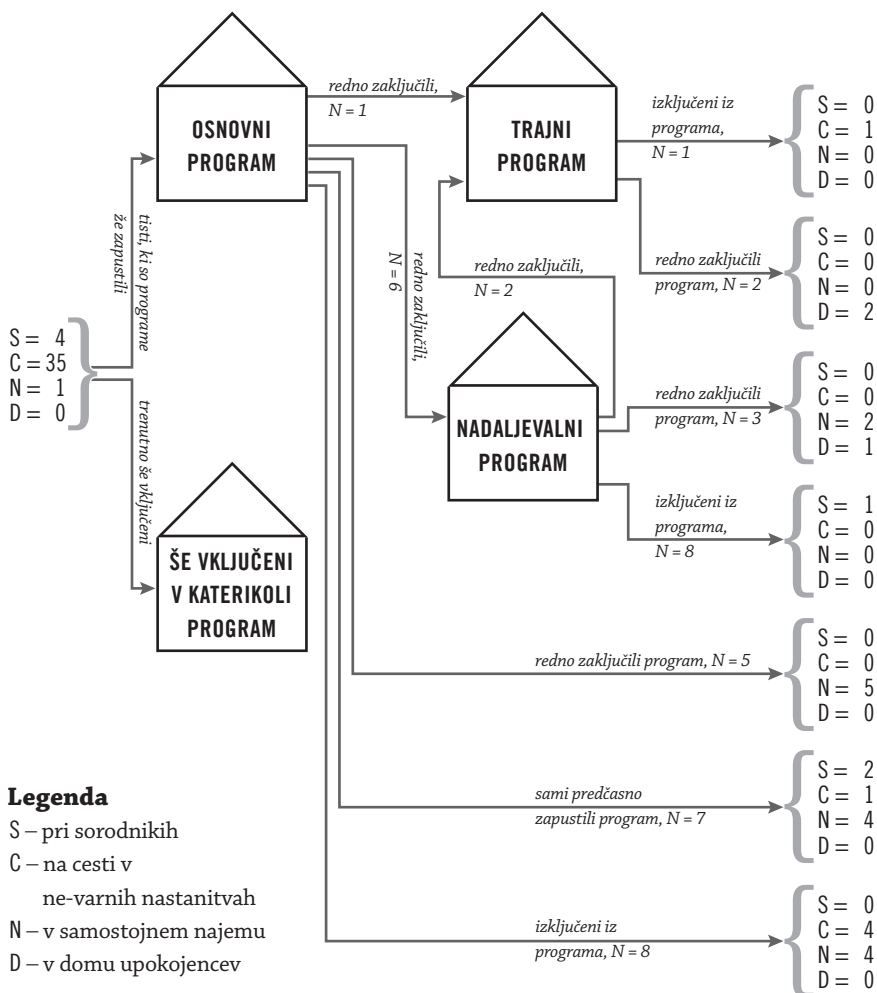
so v primerih vsaj treh starejših stanovalcev (nad 60 let ob vse-litvi) močno eskalirale. Lahko bi nastala ta težava, da jim ne bi mogli nuditi ustrezne domače zdravstvene nege, vendar smo v vseh treh primerih stanovalcem hitro uspeli zagotoviti sprejem v dom upokoјencev (kjer je eden od njih kmalu nato umrl, druga dva pa sta s svojo novo nastanitvijo zelo zadovoljna).

UČINKI PROGRAMA

Možne pozitivne učinke programa oz. še prej razloge za uvedbo programa in njegove cilje smo konceptualizirali na več različnih ravneh:

- minimalen pozitiven cilj programa nastanitvene podpore (ali podprtih stanovanj) je brezdomce spraviti s ceste, torej jih zaščititi pred negativnimi vplivi in ogrožajočimi dejavniki življenja na cesti, morda tudi prekiniti pojav 'vrtljivih vrat', to je kroženja med različnimi terapevtsko kaznovalnimi ustanovami, cesto in začasnimi prenočišči/zavetišči;
- z nudenjem vsaj srednjeročno varne in stabilne nastanitve dati brezdomcem prostor in čas, da si uredijo administrativne stvari, formalne statuse, izboljšajo svoje zdravstveno stanje, izpeljejo različne postopke dolgotrajnih zdravljenj, uredijo dolgove, spet navežejo stike z družinami itd.;
- omogočiti, da se (spet ali sploh prvič) vzpostavijo navade, spretnosti in rutine življenja v stanovanju ('udomljanje'), ki se lahko nanašajo na vzpostavljanje čistoče, rednost obrokov hrane, 'domače gospodarstvo' (plačevanje položnic, nabava hrane, načrtovanje in izvajanje skrbi za stanovanje) itd.;
- omogočiti razvoj osebnostnih sprememb v najširšem smislu, krepitev spretnosti, kompetenc, samozavedi, razvoj vizije, realističnih ambicij in pričakovanj itd.

V našem raziskovanju smo poskusili učinkom programa sistematično slediti predvsem na dva načina: tako, da smo sledili, kako oz. kje živijo naši uporabniki po koncu programa, ter tako, da so ključne delavke podale svoje ocene sprememb osebnostnih

SLIKA 1: Diagram poteka nastanitvene zgodovine za 27 oseb, ki so bile vključene v program nastanitvene podpore in ga tudi že zapustile

stanovalcev in njihovih življenjskih okoliščin. Poglejmo najprej prvi vidik, ki ga grafično povzema **SLIKA 1**.

TABELA 2 kaže, v kakšnih oblikah nastanitve so bili uporabniki pred vključitvijo v program podprtih stanovanj, takoj po

TABELA 2: Primerjava oblik nastanitve pred vključitvijo v program podprtih stanovanj, takoj po zaključku programa in dalj časa po koncu sodelovanja v programu

KJE SO UPORABNIKI PROGRAMA ŽIVELI	NEPOSREDNO		TAKOJ PO		PRETEŽNI	
	PRED		ODHODU IZ		DEL ČASA PO	
	VKLJUČITVIJO		PROGRAMA		ODHODU IZ	
	f	%	f	%*	f	%*
V samostojno najetem stanovanju ali sobi	1	3	15	56	12	44
V domu upokojencev	0	0	3	11	3	11
Na cesti, v bazah, v nočnih zavetiščih	35	87	6	22	9	33
Pri družini, starših, starih starših, pri partnerju	4	10	3	11	3	11
Še vključeni v program podprtih stanovanj	0	0	13	<i>n. r.</i>	13	<i>n. r.</i>
Skupaj	40	100	40	100	40	100

* V tej koloni so prikazani tako imenovani veljavni odstotki, torej izračunani na osnovi N = 27 kot 100 %.

zaključku programa in dalj časa po koncu sodelovanja v programu. Pri tem velja omeniti, da se podatki za 27 oseb, katerih sodelovanje v programu se je že končalo, nanašajo na zelo različno obdobje sledenja, in sicer na čas od enega do 32 mesecev, s povprečno vrednostjo 16 mesecev in standardno deviacijo deset mesecev. V tem času za večino uporabnikov, vendar ne za čisto vse, velja, da so delavci Kraljev ulice z njimi obdržali stike, z nekaterimi skorajda vsakodnevne (v dnevnem centru in prek terenskega dela), z drugimi redkejšje, za tretje pa so vir podatkov lahko tudi tretje osebe. Podatki o zadnjih so zato manj zanesljivi.

TABELA 2 pokaže osnovno ugotovitev: medtem ko so uporabniki tik pred vključitvijo v program živeli skorajda izključno na cesti in različnih začasnih, nevarnih in nestabilnih nastanitvah

(87 %), jih je takoj po odhodu iz programa v takih oblikah živelo le še 22 %, nekoliko pozneje (v povprečju 16 mesecev) pa 33 %. Ob tem je pomembno tudi to, da so bile tudi preostale oblike nastanitve pred vstopom v program (torej v najemu ali pri družini) izrazito krizne in težko vzdržne ter označene s konfliktnimi stanji ali nasiljem.

V nasprotju z oblikami nastanitve v družini pred vstopom v program je za vse tri, ki so pretežni del časa po odhodu iz programa bivali v družini, značilno, da se je s tem zelo očitno prekinil in spremenil njihov 'cestni' oz. brezdomski način življenja, ki je prej pri njih trajal približno dve, pet in več kot deset let.

Kot posebna oblika nastanitve izstopa še nastanitev v domovih upokojencev, ki smo jo dosegli med izvajanjem programa in ki – glede na starost in zdravstveno stanje treh oseb – skoraj zagotovo pomeni nastanitev, ki se v prihodnje ne bo več spreminjala.

Posebno zanimivo vprašanje je, ali se izteki programa nastanitvene podpore razlikujejo glede na to, ali so uporabniki program končali redno, bili iz njega izključeni ali pa so iz njega sami (predčasno) izstopili. Precej podobni **TABELI 3** in **4** kažeta deleže različnih iztekov (oz. nastanitvev) takoj po izstopu iz programa in (v povprečju) 16 mesecev pozneje, glede na način izstopa iz programa.⁵

TABELA 3 pokaže, da tako rekoč vsi, ki program končajo redno ali s predčasnim samostojnim izstopom iz programa, najdejo nastanitev v najetih sobah/stanovanjih, v domovih upokojencev ali pri družini, medtem ko se večina izključenih po izključitvi znajde spet na cesti, v nočnih zavetiščih, skvotih, psihiatričnih bolnicah, bazah ... kar je pri najprej omenjenih dveh skupinah le osamljena izjema.⁶

Tako redne zaključitve sodelovanja v programu kot samovoljne predčasne izstope iz programa bi zato lahko označili kot znake uspešnosti programa, medtem ko bi primere izključenih

⁵ V vsem tem razmišljanju majhni numerusi ne dovoljujejo uporabe statističnih metod preverjanja razlik in učinkov.

⁶ Seveda pa so izvajalke programa vsem trem skupinam stanovalcem, tudi izključenim iz programa, ob odhajanju nudile intenzivno podporo pri iskanju naslednje nastanitve, da jim ne bi bilo treba iti na cesto.

TABELA 3: *Kje so uporabniki programa podprtih stanovanj živeli takoj po koncu programa?*

SODELOVANJE V PROGRAMU KONČALI	ŠE							
	REDNO		PREDČASNO		IZKLJUČENI		VKLJUČENI	
Oblika bivanja:	f	%	f	%	f	%	f	%
V samostojno najetem stanovanju ali sobi	7	70	4	57	4	40	0	0
V domu upokojencev	3	3	0	0	0	0	0	0
Na cesti, v bazah, v nočnih zavetiščih	0	0	1	14	5	50	0	0
Pri družini, starših, starih starših, pri partnerju	0	0	2	29	1	10	0	0
Še vključeni v program podprtih stanovanj	0	0	0	0	0	0	13	100
Skupaj	10	100	7	100	10	100	13	100

stanovalcev lahko – pogojno – označili kot znake neuspešnosti programa. Od 27 stanovalcev bi jih (v tem smislu) lahko označili kot uspešne 17, preostalih deset pa kot neuspešne. V celoti jih je po (takem ali drugačnem) zaključku sodelovanja v programu ostalo na cesti 6 od 27 uporabnikov, kar pomeni malo več kot ena petina.

Prva tolmačenja delavk na temo tega neuspeha bi se verjetno glasila, da so bili ti uporabniki, ki so bili izključeni, nekako neprimerni za naš program podprtih stanovanj, obrnjen pogled pa bi seveda trdil, da je bil naš program neprimeren za njih. Namreč neprimeren v smislu, da tem uporabnikom ni uspel nuditi tolikšnega obsega in narave podpor, da bi lahko v podprtih stanovanjih ostali za celotno dogovorjeno obdobje. Za marsikoga smo namreč ugotavljali, da bi potreboval tako nastanitev, kjer bi lahko živel sam, torej ne v sostanovalstvu, in tudi ne preveč blizu drugim stanovalcem, kakršna je praviloma situacija v stanovanjskih blokih, kjer Kralji ulice najemajo stanovanja za svoj program.

Prav gotovo pa je razmisleka vredna tudi hipoteza, da bi nekateri stanovalci – poleg samostojnega bivanja – potrebovali

več podpore, več spremljanja, še drugače vrste podpore, in morda tudi kakšne drugačne pristope, predvsem tudi v zvezi z zagotavljanjem rednega plačevanja nastanitvenih stroškov.

Vsekakor pa velja, da smo izvajalci programa pri vseh sprejetih v program na začetku domnevali, da bodo v programu lahko ostali celotno dogovorjeno obdobje. Pri skupini izključenih se je torej izkazalo, da smo zagrešili napako napačne ocene oz. izbora njihove primernosti za program, ali pa jim ne bili zmožni ponuditi podpor, ki so jih potrebovali. Kljub temu pa je vredna razprave tudi dodatna misel, da so tudi te (izključene) osebe s sodelovanjem v programu nekaj pridobile ne glede na to, da so bile nato iz njega izključene.

TABELA 4 pokaže, da oblike in strukture nastanitve tudi po obdobju (povprečno) 16 mesecev ostanejo zelo podobne, kot so bile takoj po izstopu iz programa. Dejansko najdemo enako situacijo (kot v času takoj po koncu sodelovanja v programu, kar prikazuje **TABELA 3**) pri tistih, ki so bili izključeni ali so sami izstopili,

TABELA 4: *Kje so uporabniki programa podprtih stanovanj živeli pretežni del časa po koncu programa?*

SODELOVANJE V PROGRAMU KONČALI	REDNO		PREDČASNO		IZKLJUČENI		ŠE VKLJUČENI	
Oblika bivanja:	f	%	f	%	f	%	f	%
V samostojno najetem stanovanju ali sobi	6	60	4	57	3	30	0	0
V domu upokojencev	3	30	0	0	0	0	0	0
Na cesti, v bazah, v nočnih zavetiščih	1	10	1	14	6	60	0	0
Pri družini, starših, starih starših, pri partnerju	0	0	2	29	1	10	0	0
Še vključeni v program podprtih stanovanj	0	0	0	0	0	0	13	100
Skupaj	10	100	7	100	10	100	13	100

medtem ko pri skupini tistih, ki program redno končajo, najdemo majhne spremembe v negativno smer, in sicer sumarno gledano pri dveh osebah. Po podrobnejši analizi pa se je pokazalo, da so šle tri osebe iz samostojnega najema na cesto (ali podobne oblike nastanitve), ena pa je šla iz ceste v družino oz. k staršem. Glede na starost osebe (35 let) ta premik razvojno in kulturno gledano ni normativen, glede na celovito spremembo načina življenja pa ga morda lahko razumemo kot obliko poznejšega opravljanja korakov, ki so bili razvojno normativni in pričakovani že veliko prej.⁷

Domnevali smo še, da bo uspeh programa povezan s tem, v kolikšni meri so bile osebe med bivanjem v stanovanjih vključene v različne socialnointegrativne programe in dejavnosti Kraljev ulice, v različne programe aktivne zaposlovalne politike ter ali so bile hospitalizirane, imele zdravstvene težave, bile v zaporu ali v kakšnih programih obravnave zasvojenosti z drogami. Zaradi majhnih numerusov se niso pri nobeni od teh značilnosti pokazale statistično pomembne povezave z uspešnostjo programa, razen pri enem zbirnem indeksu, ki je označeval, ali je imela oseba vsaj eno od naslednjih značilnosti: bila hospitalizirana, zaprta, priprta, imela resne zdravstvene težave, bila v programu za odvajanje od drog ali v substitucijskem programu. Če je imel uporabnik vsaj eno tako značilnost (ali pa tudi več njih), je bil pomembno ($p < 0,05$) pogostejše (povprečno) 16 mesecev po zapustitvi programa na cesti (67 %), pri družini (67 %) ali v domu upokojencev (100 %), če

⁷ Stvarnost je vedno bolj kompleksna, kot lahko opišejo enostavčne razlage. O tem stanovalcu je drug stanovalec razmišljal takole: *To dejstvo, da sedaj pa zmore živeti skupaj z mamo, s katero sta bila celo življenje v hudih konfliktih, priča o njegovem napredku oz. določeni zrelosti ... si mislim, da se je tudi mama malo skulirala in mu ne mori toliko ...* Mogoče je še en vidik to, da se je stanovalec vdal v usodo, ker ni imel drugih možnosti kot oditi domov ali nazaj na cesto, kar pa je bilo zanj zelo težko. Ob odhajanju iz program je namreč večkrat povedal, da se je navadil na ogrevanje in tuš – lažje konvencionalnega stanovanja, kar lahko razumemo kot uspeh in cilj programa – t. i. udomljanje ... Ne najmanj pomemben je tudi razlog, da je za stanovalca povratek domov pomenil tudi možnost več stikov z njegovo hčerko, kar mu je zelo pomembno. Hčerka namreč živi v bližini njegovih staršev, kjer je zdaj nastanjen.

pa takega znaka ni imel, je bil pogostejše v samostojnem najemu (70 % v primerjavi z 31 %).⁸

Ta ugotovitev kaže na pomen teh ogrožajočih dejavnikov, zaradi katerih je verjetnost uspeha – ob enakih podpornih mehanizmih – za ogrožene podskupine manjša. Uspešnejši program bi domnevno moral pri teh podskupinah uporabnikov naslavljati njihove ogrožajoče dejavnike z večjo stopnjo bolj kompleksnih vrst podpor, ki bi morale biti nudene vztrajno, fleksibilno in zelo individualno prilagojeno. Verjetno pa bi bilo na mestu tudi prilagoditi kriterije uspeha stvarnim možnostim teh oseb in programov, v katere so vključeni.

Uspešnost programa smo spremljali še z ocenami ključnih delavk o stanovalcih. Te ocene so načelno dajale tiste osebe, ki so bile v trenutku zbiranja podatkov ključne delavke stanovalcev (če so bili ti še vključeni) oz. ključne delavke v času odhoda stanovalcev iz programa (če ti niso bili več vključeni). Tako je vsaka od petih ključnih delavk dala ocene za 4 do 15 stanovalcev.

Za vsakega stanovalca smo zbrali po dve oceni. Prva se je nanašala na osebnostne spremembe v najširšem smislu besede in smo njeno vsebino opredelili takole:

Ocena razvoja uporabnikovih kompetenc, samozvesti, motivacije, vedenjskih vzorcev in navad, ki bi ga lahko pripravljale ali usposabljevale za samostojno življenje (ki NI na cesti).

Druga se je nanašala na situacijske spremembe v najširšem smislu besede in smo njeno vsebino opredelili takole:

Ocena razvoja uporabnikove zunanje življenjske situacije, ki obsega: urejenost njegovih dokumentov; urejenost zdravstva, če je to relevantno (ali ima zdravnika; ali ga obiskuje, če je

⁸ V zgornjih dveh odstavkih je upoštevana predpostavka, da je mogoče odhod v samostojno bivanje (praviloma v najetem stanovanju ali sobi) razumeti kot uspeh, odhod nazaj k družini ali na cesto pa kot neuspeh. Pri tem seveda nismo upoštevali, kolikšna je bila kakovost življenja in kolikšna cena bivanja v samostojnem najemu – izhajajoč iz obstoječe kulture smo pač jemali samostojnost bivanja (ne na cesti) kot pozitiven cilj sam po sebi.

bolan; ali se zdravi itd.), urejenost dolgov, urejenost na področju sojenj in kazni; urejenost odnosov s starši oz. družino; urejenost financ (tudi socialne pomoči ali pokojnine), stanovanjsko področje (ali ima vložene prošnje za nujno bivalno enoto ali neprofitno stanovanje, če je to mogoče in relevantno); urejenost delovnega področja (ali je vključen v sfero dela, upoštevajoč tudi javna dela, programe delovne rehabilitacije, usposabljanje na delovnem mestu, tudi občasno delo in delo na črno itd).

Vse ocene naj bi se nanašale na spremembe v času od vključitve v program do odhoda iz programa (oz. do trenutka zbiranja podatkov, če je bil stanovalec takrat še vključen v program). Ocene naj bi se dajale na štiristopenjski lestvici z opredelitvami:⁹

- uporabnikova zunanja življenjska situacija se je po mojem mnenju spremenila na slabše,
- uporabnikova zunanja življenjska situacija se po moji oceni ni prav nič spremenila,
- uporabnikova zunanja življenjska situacija se je po mojem mnenju nekoliko spremenila na bolje,
- uporabnikova zunanja življenjska situacija se je po mojem mnenju očitno in nedvomno zelo spremenila na bolje.

Dodati je treba, da so bile ocene dane subjektivno in posplošeno, torej brez objektivno določenih elementov ocene ali njihovega ponderiranja. Lahko bi tudi rekli, da so bile ocene dane v nekem smislu klinično, torej na osnovi (v večini primerov) razmeroma dolgotrajnega poznavanja stanovalca, s katerim je imela ocenjevalka osebni delovni odnos, včasih tudi zelo intenziven. Zato menimo, da so bile podane ocene vedno gledane skozi prizmo odnosov, ki so jih imele ključne delavke s stanovalci in so imele v tem smislu tudi značaj samoocene (oz. ocene kakovosti lastnega dela).

⁹ Tu so prikazani odgovori za področje sprememb situacije; analogno so bile postavljene ocene za področje osebnostnih sprememb.

TABELA 5 pokaže, da so bile po mnenju ključnih delavk opazne spremembe na slabše na vsakem od obeh ocenjevanih področij pri enem stanovalcu (a ni šlo za istega), stanje brez sprememb pa naj bi se kazalo pri malo več kot 20 % stanovalcih (pri čemer je le 6 od devetih stanovalcev dobilo na obeh področjih enako oceno, torej ,brez sprememb'). Lahko bi tolmačili, da je – s predpostavko, da je namen programa doseganje pozitivnih sprememb – bil program po mnenju njegovih izvajalcev v 25 % primerov neuspešen. Seveda pa je legitimno in zelo realistično tudi tolmačenje, da je namen programa preprečevanje sprememb na slabše, ob čemer se zato program izkaže kot manj neuspešen.

Pri preostalih $\frac{3}{4}$ stanovalcev so bile po mnenju izvajalcev programa dosežene spremembe na bolje, pri čemer v večji meri na področju situacijskih sprememb kot na področju osebnostnih sprememb. Na osebnostnem področju je bila večkrat opažena majhna sprememba na bolje kot pa velika in nedvomna, na situacijskem področju pa je bilo obratno. Ugotovitev o pogostejših večjih spremembah na področju zunanje situacije stanovalcev lahko vsaj deloma povezujemo z dejstvom, da se je situacija oseb očitno na bolje spremenila že s tem, da so šle s ceste stanovat v običajna stanovanja. Zelo pogosto pa so kvalitativne ocene pokazale, da je šlo tudi za situacijsko spremembo v širšem in globljem smislu. Nastanitev v stanovanju je namreč stanovalcem zelo olajšala težo in obremenitve vsakdanjega življenja, tako da so lažje in uspešneje tudi brez jasnega pojavljanja osebnostnih sprememb dosegali spremembe svoje situacije, kot je urejanje dokumentov, zdravljenje, urejanje stikov z družino in celo iskanje dela. Vendar to, kot rečeno, ni bilo samoumevno in značilno za vse stanovalce.

Ob tem je treba še spomniti, da seveda (primarni) namen programa podprtih stanovanj in nastanitvene podpore ni bil doseganje osebnostnih sprememb in k takemu namenu tudi niso bile usmerjene naše delovne metode in prizadevanja. Primarni namen in filozofija programa sta bila vidna predvsem v geslu Najprej stanovanje!, ki odraža prepričanje, da je treba brezdomnim najprej omogočiti bivanje v lastnih stanovanjih (v smislu varnih in čim bolj trajnih nastanitve), preostale morebitne spremembe pa lahko izhajajo in so povezane z dejstvom te varne nastanitve.

TABELA 5: *Pogostost sprememb na osebnostnem in situacijskem področju v času bivanja v podprtih stanovanjih*

OCENA	OSEBNOSTNIH		SITUACIJSKIH	
	SPREMEMB		SPREMEMB	
Vrsta sprememb:	f	%	f	%
Sprememba na slabše	1	2,5	1	2,5
Brez sprememb	9	22,5	9	22,5
Majhna sprememba na bolje	19	47,5	14	35,0
Očitna sprememba na bolje	11	27,5	16	40,0
Skupaj	40	100,0	40	100,0

K problematiki odnosa med osebnostnimi in situacijskimi spremembami naj dodamo še naslednja opažanja:

- v dveh primerih smo našli oceno o odsotnosti sprememb na osebnostnem področju, vendar majhne ali velike spremembe na bolje na situacijskem področju;
- najpogostejša ocena na osebnostnem področju je bila majhna sprememba na bolje, na situacijskem področju pa očitna in nedvomna sprememba na bolje;
- v veliki večini primerov je bila sprememba na enem področju povezana s spremembo na drugem (pri čemer je omejitveno dejstvo, da je obe oceni dala ista oseba).

POVZETEK UGOTOVITEV IN RAZPRAVA

Analizirali smo razpoložljive podatke o 40 osebah, ki so kadarkoli v obdobju treh let in sedmih mesecev sodelovale v treh programih nastanitvene podpore pri društvu Kralji ulice. Osnovni od teh programov (vanj se sprva vključijo vsi udeleženci programov) je zastavljen kot program prehodne nastanitve, med katero naj bi se stanovalci tako ali drugače okrepili, tako da bi se lahko

nastanitveno osamosvojili, si izboljšali različne vidike življenjskih razmer in se premaknili naprej¹⁰.

V program vključene osebe so bile v povprečju stare 42 let, med njimi je bilo 13 % žensk, njihova najpogostejša izobrazba pa je bila dokončana osnovna šola (čeprav so bile med njimi osebe z dokončanimi stopnjami izobrazbe od prve do sedme). Te značilnosti so precej podobne tistim, ki smo jih našli v razmeroma obsežni anketi, opravljeni leta 2005 v Ljubljani (Dekleva in Razpotnik, 2007).

Osnovni program je bil zamišljen kot 18-mesečni (leto in pol), v povprečju pa so vanj vključene osebe v njem sodelovale 17 mesecev (če med njih ne štejemo tistih pet, ki so odšle, še preden so se dobro vselile).

Kriteriji, zapisani v konceptu programa, zahtevajo, da se v program vključujejo ljudje iz najbolj ogroženih skupin, torej taki, ki živijo na cesti (in v drugih oblikah nevarnih in negotovih nastanitvah), za katere pa se obenem lahko domneva, da bodo pripravljeni za zahteve, ki jih postavlja sobivanje. V programu smo namreč do zdaj lahko nudili le obliko sobivanja več oseb v istem stanovanju ali hiši, ne pa tudi možnosti samostojnega bivanja (v svoji bivalni enoti). Razlogi za to so izključno finančni (ker program nima dovolj finančnih sredstev), ne pa strokovni, saj program ne vključuje dela s skupino ali kakšnega podobnega načela kot neobhodnega, kar bi morda lahko narekovalo potrebo po tem, da nastanjene osebe živijo skupaj.

Ugotovitve so pokazale, da je velika večina vključenih pred vselitvijo dejansko živela na cesti (oz. brez varne namestitve), manjšina pa pri sorodnikih ali partnerju, kjer je bilo prisotnih mnogo konfliktov in nasilja, kar je bil tudi razlog, da so se te

¹⁰ Ta izraz (v angleščini 'to move on') se nanaša na opažanje, da mnogo brezdomnih nekako pristane na socialnem dnu, kjer se včasih zaradi zelo neugodnih razmer zmanjšajo njihovi potenciali za ponoven dvig. Možnost varne nastanitve vsaj za nekaj časa naj bi jim pomagala zbrati sile in se premakniti naprej, s čimer je seveda mišljeno – na bolje.

osebe vključile v naš program v pogojih (za večino razmeroma neprijetnega) sobivanja¹¹.

Drugi kriterij, pa je zahteval, da morajo biti sodelujoči sposobni oz. pripravljeni za zadovoljevanje zahtev, ki izhajajo iz sobivanja, in to pretežno v t. i. normalnih stanovanjskih okoljih, najpogosteje v običajnem stanovanjskem bloku z najrazličnejšimi stanovalci. Še dodaten kriterij – zaradi prehodne narave programa – je bil, da bodo vključene osebe sposobne premika naprej.¹² Teh sposobnosti in pripravljenosti brezdomnih oseb seveda nismo mogli ugotavljati objektivno. Med najpomembnejšimi (negativnimi) kriteriji so bili odsotnost vzorcev preveč nekontrolirane in škodljive uporabe dovoljenih in nedovoljenih drog, odsotnost izrazito velikih težav z duševnim zdravjem, odsotnost izrazite konfliktnosti in zgodovine nasilja (oz. informacij o tem). Med pomembnejšimi pozitivnimi kriteriji je bilo že vzpostavljeno vsaj nekaj časa trajajoče sodelovanje osebe v kakšnem od drugih programov Kraljev ulice, medtem ko je bil povsem neizbežen kriterij rednega sodelovanja osebe na t. i. pripravljalnih skupinah, kjer so se delavke in uporabniki pred vselitvijo dogovarjali o pogojih sodelovanja, sobivanja, vedenju v kriznih situacijah, itd.

Zgornji odstavek bi utegnil pustiti vtis, da smo v program vključili izjemno izbrano skupino brezdomnih oseb, v resnici pa je pri vključevanju uporabnikov velikokrat prihajalo tudi do odmikov od zgoraj opisanih kriterijev. Do tega je prihajalo iz več razlogov:

- včasih izvajalci programa niso imeli dovolj informacij o uporabnikih iz različnih virov in so tako spregledali kakšne

¹¹ Velika večina uporabnikov programa bi se takoj raje odločila za samostojno bivanje, za uporabo lastnega stranišča, kuhinjskih zmogljivosti itd. Sobivanje je namreč impliciralo možnost (ali celo obet) konfliktov, novega nasilja, neusklajenosti različnih življenjskih stilov in podobnega, kar je pri marsikomu vzbujalo strah. Osebe se namreč niso vseljevale skupaj s svojimi izbranimi prijatelji, ampak načeloma z drugimi brezdomnimi osebami, ki smo jih vključili v program. Vendar pa se je vsaj v enem primeru zgodilo, da so se v naše stanovanje (kjer sicer ni potekal program nastanitvene podpore) vselile osebe, ki so se same izbrale in v daljšem času tam vzdrževale razmeroma stabilno sestavo stanujočih.

¹² Več o kriterijih glej v uvodnem poglavju o značilnostih programa.

okoliščine, zaradi katerih morda osebe ne bi sprejeli v program;

- včasih se je nenadoma izpraznilo več mest v programu, zaradi česar so vanj vključili tudi koga, ki ga sicer ne bi, če bi bilo več povpraševanja in manj prostih zmogljivosti;
- s potekom časa je izvajalski tim pridobival izkušnje in se začel manj bati različnih (morebitnih) kriznih situacij, čeprav so se hkrati nabirale tudi izkušnje o dejanskih krznih situacijah, ki so se končale z izključitvijo uporabnika;
- pri nekaterih kandidatih za vključitev, o katerih so bile sicer na voljo informacije in/ali izkušnje o njihovem neizpolnjevanju vstopnih kriterijev, se je izvajalski tim lahko odločil za – v določeni meri – zavestno tveganje, tudi zaradi izkušnje in spoznanja, da vsako izbiranje kandidatov za vključitev v program odpira resne etične dileme, predvsem ob izkušnji, da tim ni bil vedno sposoben dobro predvideti (ne)uspešnosti posameznih uporabnikov programa.¹³ V več trenutkih je namreč katera od članic izvajalskega tima izrazila mnenje, da v resnici ni mogoče napovedati, kdo bo (v programu) uspel in kdo ne.

Zaradi vseh teh razlogov se je zgodilo, da se je v program sprejelo tudi določeno število uporabnikov, za katere bi lahko rekli: da imajo resne težave s (škodljivo) uporabo alkohola in drugih drog in/ali da imajo resne težave z duševnim zdravjem (pogoste hospitalizacije itd.). V program pa se vendarle ni vključevalo uporabnikov, za katere bi bilo znano, da so bili izrazito nasilni in/ali pogosto v resnih konfliktech z drugimi.

Ob tako oblikovanih in uporabljenih vstopnih kriterijih je program (tu govorimo o t. i. osnovnem programu in še nadaljevalnem ter trajnem, s katerimi smo kmalu nadgradili osnovni program) redno končalo 10 oseb ali 37 % vseh, predčasno (torej jih je program zapustilo pred koncem predvidenih 18 mesecev nastanitve v programu) 7 ali 25 %, izključenih pa je bilo še 10 ali 37 %.

¹³ Tako zavestno tveganje se je včasih sprejelo pri uporabnikih, ki so bili že dolgo časa uporabniki in sodelavci društva ter tako postali že „naši“.

37 % izključenih je videti kot ne najboljši rezultat, vendar jih je bila večina od teh izključenih zaradi neplačevanja stroškov stanovanja, ki so se ob času izključitve praktično že povsem približali stroškom (najcenejšega možnega) tržnega najema. To dejstvo govori o tem, da takšen delež stanovalcev ni bil oz. domnevno ne bi bil sposoben samostojnega najema stanovanja na stanovanjskem trgu. Seveda pa bi bili veliko lažje sposobni plačevati stroške v t. i. bivalnih enotah (kjer je cena najema pomembno nižja kot na prostem stanovanjskem trgu), če bi bilo teh dovolj na razpolago, v resnici pa v Ljubljani traja čakalno obdobje na bivalne enote okoli štiri leta.

Za preostale tri stanovalce, ki so bili izključeni zaradi nasilja, ocenjujemo, da bi verjetno lahko v programu ostali, če bi jim lahko omogočili individualno nastanitev, torej če jim ne bi bilo treba živeti v sostanovalstvu.

Kljub vsemu pa za vse tri skupine stanovalcev – torej tiste, ki so program redno končali, tiste, ki so odšli predčasno, in tiste, ki so bili izključeni – velja, da je bila njihova nastanitvena situacija po zapustitvi programa boljša kot pred vključitvijo v program. Če pogledamo v celoti, jih je po zapustitvi programa le šest odšlo na cesto (ali v zavetišča, skvotne in druge nevarne oblike nastanitve), trije k staršem ali sorodnikom, trije v dom upokojencev, 15 pa v samostojni najem. Če razumemo samostojni najem, odhod k sorodnikom ali v dom upokojencev kot pozitivne izhode, jih je tak pozitiven izhod doživelo 90 % tistih, ki so program redno končali, 86 % tistih, ki so predčasno sami odšli, in le 40 % tistih, ki so bili izključeni. To govori o pozitivnih učinkih programa.

Ocene strokovnih delavk o smeri spreminjanja uporabnikov in njihovih življenjskih situacij govorijo o tem, da pri približno eni četrtini vseh niso opazile sprememb na bolje na enem ali drugem področju, pri 35 % so opazile majhne spremembe na bolje, pri 40 % pa očitne spremembe na bolje. Te očitne spremembe seveda največkrat niso bile takšne, da bi se uporabnikom življenje obrnilo na glavo oz. da bi bilo mogoče nedvomno pričakovati in napovedovati, da ne bodo nikoli več zdrsnili v brezdomstvo oz. da bodo sposobni preživetja na 'odprtih trgih' dela in nastanitve brez kakšnih morda občasnih, posebnih podpornih sistemov. Taka

ocena je pomenila le, da so bile spremembe na boljše prav očitne in nedvomne, tudi razmeroma trajne in obsežne.

Poleg zgornjih na (sicer majhnih) številkah temelječih zmerno optimističnih ocenah uspešnosti programa lahko odpremo še naslednje dileme oz. bolj kvalitativne ocene uspešnosti programa in konteksta te uspešnosti:

- Evalvirani programi nastanitvene podpore sami po sebi niso vključevali različnih psihosocialnih podpornih dejavnosti izven stanovanj. Dejansko pa so se tako rekoč vsi stanovalci vključevali v enega ali več kulturnih, družabnih, izobraževalnih ali ekonomskih dejavnosti, ki jih je organiziralo in izvajalo društvo Kralji ulice. Nastanitveno podporo v ožjem smislu besede so tako dopolnjevale številne druge vrste psihosocialnih podpor, npr. od možnosti obiskovanja dnevnega centra, svetovalnih pogovorov, uličnega prodajanja časopisa do vključenosti na rednem septembrskem enodnevem izletu na morje. Vprašanje je, v kolikšni meri so ti drugi podporni programi Kraljev ulice sovplivali in soomogočali zgoraj opisane pozitivne učinke nastanitvenega programa. Po mnenju tima izvajalcev programa je bilo to dodatno podporno delovanje precej bistveno in bi bila brez njega uspešnost programa nastanitvene podpore manjša.
- Uporabniki programa nastanitvene podpore so bili torej v opazni meri vključeni tudi v druge programe Kraljev ulice in domnevamo, da je ta vključenost za marsikoga prinašala in krepila tudi pomembne identitetne vidike, namreč identifikacijo s 'kralji ulice'. Je bilo to dobro ali slabo? In komplementarno vprašanje, ali ne bi bilo bolje, če bi se uporabniki programa vključevali v socialno integrativna polja zunaj Kraljev ulice, torej na odprtem trgu zaposlitev, na stanovanjskem trgu itd.? Morda bi to bilo bolje, vendar so izkušnje pokazale, da so možnosti mnogo naših uporabnikov na teh odprtih trgih razmeroma majhne in da tovrstni poskusi velikokrat niso bili uspešni.
- Brezdomstvo je pojav, za katerega je pogosto značilno svojevrstno kroženje uporabnikov med različnimi oblikami nevarnih

in nestabilnih, netrajnih nastanitvenih oblik. To je pogojeno s tem, da brezdomni praviloma niso lastniki svojih stanovanj oz. da jim pomanjkljive in nestabilne mreže socialnih podpor ne omogočajo dostopa do tolikšnih izvorov (materialnih in drugih), da bi lahko obdržali (beri: trajno plačevali) stalno namestitvev. Brezdomni so – še bolj kot drugi državljani – močno podvrženi različnim ekonomskim nihanjem in odvisni od, njih predvsem na področju zaposlovanja, stanovanj in denarnih socialnih podpor, na individualni ravni pa npr. od nihanj v svojem zdravju, ki je pomembneje slabše od zdravja drugih ljudi (Razpotnik in Dekleva, 2009). Je torej program nastanitvene podpore za uporabnike pomeni le novo obliko ali etapo v tem kroženju ali prekinitev vzorca kroženja in s tem kvalitativno drugačen izhod in iztek stanja brezdomstva? Prvi rezultati kažejo, da so vključene osebe takoj po prenehanju vključenosti v program pa tudi pretežni del časa po tem¹⁴ živijo v ugodnejših oblikah nastanitve, torej ne na cesti ali v drugih oblikah manj varnih nastanitvev. Vprašanje je, kako bo s tem čez npr. dodatnih pet ali deset let. Odgovore na to bo dalo morebitno poznejše raziskovanje. Že sedanje izkušnje in sledenje posameznikom pa kažejo, da pri nekaterih kaže precej dobro, pri drugih pa slabše. Eni so namreč v veliki meri med udeležnostjo v programu menjali svoje socialne mreže, se vključili v druga okolja, začeli dosegati drugačne dosežke, drugi pa so ohranili iste socialne mreže ljudi, ki živijo na cesti. A tudi za večino teh (celo tudi tistih, ki so bili iz programa izključeni) ugotavljamo, da je obdobje bivanja v programu nastanitvene podpore za njih pomenilo odpiranje perspektiv, uvidenje drugačnih možnosti pa tudi bolj konkretne dobitke, kot so urejanje zdravstvene problematike, dokumentov itd.

- Evalvirani program je konceptualno izhajal iz načela Najprej stanovanje!, vendar je uspel zagotoviti razmeroma varno

¹⁴ Za posamezne osebe je minilo od konca njihovega sodelovanja v programu do dne dokončanja tega prispevka od enega meseca do dveh let in štirih mesecev.

stanovanje le za obdobje približno leta in pol, potem pa je svoje uporabnike vrnil ... ,na trg'. Ponudil je torej le prehodno in začasno rešitev, sicer v varovanem in razmeroma naklonjenem ali podpornem okolju, kar v resnici ne zadostuje zahtevam načela Najprej stanovanje!. Ponudili smo torej le približek temu načelu, zato so seveda tudi učinki lahko le približek pričakovanim. Zares potreben bi bil učinkovit in dostopen sistem ponudbe poceni in dostopnih stanovanjskih zmogljivosti, npr. v obliki današnjih bivalnih enot in neprofitnih stanovanj, ki pa jih je sicer veliko premalo in so zato težko dostopna.

- V programu smo bili izvajalci razpeti med načelne opredelitve (predvsem načelo Najprej stanovanje!) in finančne možnosti, ki so dovoljevale nudenje samo prehodne oz. razmeroma kratkotrajne nastanitve; med prepričanje, da bi vsak brezdomen ne glede na svoje zdravstveno stanje in vedenje potreboval varno nastanitev, ter med dejstvo, da smo zaradi finančnih omejitev ljudem lahko ponudili le obliko skupnega bivanja, in to najpogosteje v običajnih blokih. Take oblike nastanitve so bile manj primerne za ljudi z bolj kompleksnimi in raznovrstnimi potrebami po podpori. Zanje bi bila morda primernejša oblika samostojnega bivanja v okolju, ki ne bi bilo toliko izpostavljeno (nedobrohotnemu) nadzoru običajnih stanovalcev. V teh pogojih smo se pri izbiranju stanovalcev v začetku izvajanja programa bolj nagibali k vključevanju oseb, pri katerih smo pričakovali večjo uspešnost vključitve v običajna stanovanjska okolja. V štirih letih pa smo se počasi učili sprejemati tudi večja tveganja v smislu, da nudimo nastanitev tudi ljudem, za katere domnevamo, da jih bo okolje težje sprejemalo. Vsekakor pa smo se iz izkušenj naučili, da so potrebe brezdomnih zelo različne in da moramo (kot družba) zanje razvijati različne oblike nastanitve ter ne smemo izključevati iz tovrstnih programov nekaterih njihovih podskupin zaradi kakršnihkoli že razlogov. Tudi v tem vidiku je ključen dejavnik povečevanje fonda in dostopnosti cenovno ugodnih (in podprtih) stanovanj.

- Najpogostejši razlog izključevanja oseb iz programa je bilo njihovo neplačevanje stroškov stanovanja, ki so se – skladno z doktrino programa – skozi mesece približale tržnim stroškom. Teh stroškov marsikdo ni zmogel. Ena od ključnih nalog nadaljnjega razvoja programa je zato uspešnejše reševanje tega problema.
- Med razvojem programa smo se vedno bolj srečevali s problemom brezdomnih parov ali družin (z otroki). Med zgoraj obravnavanimi 40 uporabniki ta problematika ni poudarjena, vendar pa smo prav v zadnjem letu začeli nuditi nastanitveno podporo tudi nekaj družinam. S tem povezana problematika je deloma drugačna in je v tem članku ne obravnavamo.

LITERATURA

- Dekleva, B. in Razpotnik, Š. (2007). *Brezdomstvo v Ljubljani*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta v Ljubljani.
- Dekleva, B. in Razpotnik, Š. (2009). Evalvacija nespecifične terenske nastanitvene podpore brezdomnim. *Socialna pedagogika*, 13 (3), str. 259–288.
- Dekleva, B. in Razpotnik, Š. (2010). Evalvacija prvega leta delovanja programa nastanitvene podpore v društvu Kralji ulice. *Socialna pedagogika*, 14 (1), str. 1–37.
- FEANTSA *Policy Paper Promoting Social Inclusion through Access to Housing*. (2001). Pridobljeno 6. 5. 2012 s svetovnega spleta: http://www.feantsa.org/files/access_to_housing_pol_paper_2001/access_to_housing_poldoc_2001_en.pdf.
- Guerin, P. (2011). *City of Albuquerque Housing First Cost Study*. Albuquerque: University of New Mexico: Institute for Social Research; City of Albuquerque Department of Family and Community Services.
- Larimer, M. E., Malone, D. K., Garner, M. D., Atkins, D. C., Burlingham, B. Lonczak, H. S., Tanzer, K., Ginzler, J., Clifasefi, S. L., Hobson, W. G. in Marlatt, G. A. (2009). Health Care and Public Service Use and Cost Before and After Provision of Housing for Chronically Homeless Persons with

- Severe Alcohol Problems. *The Journal of the American Medical Association*, 301 (13), str. 1349–1357.
- Mondello, M., Gass, A. B., McLaughlin, T. in Shore, N. (2007). *Cost of homelessness: Cost analysis of permanent supportive housing*. Pridobljeno 6. 5. 2012 s svetovnega spleta: <http://documents.csh.org/documents/ResourceCenter/SysChgToolkit/CredibleData/CostOfHomelessness.pdf>.
- Perlman, J. in Parvensky, J. (2006). *Denver Housing First Collaborative cost benefit analysis and program outcomes report*. Colorado: Colorado Coalition for the Homeless.
- Razpotnik, Š. (2010). *Strokovna izhodišča (koncept) treh programov nastanitvene podpore za brezdomne*. Pridobljeno s svetovnega spleta dne 4. 5. 2012: <http://www.kraljiulice.org/kaj-delamo/nastanitev/koncept>.
- Razpotnik, Š. (ur.) in Dekleva, B., (ur.). (2009). *Brezdomstvo, zdravje in dostopnost zdravstvenih storitev*. Ljubljana: Ministrstvo za zdravje.
- Sadowski, L. S., Kee, R. A., VanderWeele, T. J. in Buchanan, D. (2009). Effect of a Housing and Case Management Program on Emergency Department Visits and Hospitalizations Among Chronically Ill Homeless Adults. *The Journal of the American Medical Association*, 301 (17), str. 1771–1778.
- Sveri, G. (2008). Norway: Permanent Housing – as soon as possible. *Homelessness in Europe, Winter*.
- Tainio, H. in Fredeikson, P. (2009). The Finnish Homelessness Strategy: From a 'Staircase' Model to a 'Housing First' Approach to Tackling Long-Term Homelessness. *European Journal of Homelessness*, 3 (dec. 2009), str. 181–198.
- Warnes, A. M., Crane, M. in Coward, S. (2010). Coping on Marginal Incomes when first rehoused: Single homeless people in England. *European Journal of Homelessness*, 4 (dec. 2010), str. 65–87.

SOVRAŽNI GOVOR V LUČI TOLERANCE

HATE SPEECH IN THE LIGHT OF TOLERANCE

133

Karmen Chakir, *univ. dipl. ped. in prof. ital.*
Pedagoška fakulteta, Kardeljeva pl. 16, 1000 Ljubljana
karmen.chakir@pef.uni-lj.si

POVZETEK

V prispevku obravnavamo vprašanje pojmovanja tolerance¹ in njene povezave s sovražnim govorom. Izpostavljamo predvsem liberalni koncept tolerance in težave, ki nastopijo, ko postane ta opravičilo za izvajanje sovražnega govora. Pojem tolerance namreč velikokrat služi za prikrivanje sovražnosti in diskriminacije do drugih kot drugačnih. Izpostavljamo pomen kulture dialoga kot enega od dejavnikov, ki prispevajo k razvoju spoštljivega odnosa do obličja drugega. Poudarimo vlogo, ki jo ima učitelj pri spodbujanju otrok k izražanju svojih stališč ter poslušanju stališč in resnic drugih ter pri zmanjševanju oziroma preprečevanju pojava sovražnega govora pri otrocih. Ker je otrok socialno kompetentno bitje, je temu prilagojena tudi metodika vzgoje, za katero je značilno odnosno razumevanje vzgoje in razvijajočega se sebstva ter pripoznanje drugega kot drugačnega, a vseeno vrednega.

¹ V članku sta pojma *toleranca* in *strpnost* obravnavana kot sopomenki.

Pri tem igra pomembno vlogo na spoštljivosti osnovan dialog, ki zmanjša sovražnost do drugih ljudi in njihovih resnic. Ne nazadnje poudarimo pomen induktivne vzgojne argumentacije, ki vzbudi v otroku občutljivost in odgovornost za posledice svojih ravnanj in besed.

KLJUČNE BESEDE: *sovražni govor, toleranca, nasilje, dekonstruktivizem, odgovornost, dialog, spoštljivost.*

ABSTRACT

In the present article we discuss the issue of conceptualising tolerance and its connection to hate speech, focusing particularly on the liberal concept of tolerance and the problems that arise when it becomes an excuse to engage in hate speech. It is often the case that the concept of tolerance serves to cover up hostility towards and discrimination against others as being different. We highlight the importance of a culture of dialogue as one of the factors that contribute to the development of a respectful attitude towards the other. In addition, we emphasise the role played by the teacher in encouraging children to express their views and to listen to the views and truths held by others, and in reducing or preventing the occurrence of hate speech among children. The methodology of upbringing and education must be adapted to the notion of a child as a socially competent being, and characterized by a relational conception of education and the developing self, and a recognition of the other as different, yet worthy. In this respect, an important role is played by dialogue based on mutual respect, which diminishes hostility towards other people and the ideas they hold true. Finally we highlight the importance of inductive educational argumentation, which fosters in children sensibility and a sense of personal responsibility for the consequences of one's actions and words.

KEY WORDS: *Hate speech, tolerance, violence, deconstructionism, responsibility, dialogue, respect.*

UVOD

Svet je zadnje čase, ko so besede o spoštovanju, multikulturalnosti, sožitju, toleranci zelo aktualne, priča udejanjanju vsega, kar je tem besedam nasprotno – nespoštovanja, sovražnosti do drugačnosti, nestrpnosti. Priče smo vse pogostejšim sovražnim dejanjem na eni strani in sovražnim besedam na drugi. Ko so te namenjene ljudem, ki se po neki značilnosti (pa naj si bo to barva polti, religija, etnična pripadnost itd.) razlikujejo od večine, največkrat ne naletimo na obsojanje, ki ga vzbujajo sovražna dejanja. Kvečjemu to nasilje toleriramo, ga celo opravičujemo v imenu svobode govora. V imenu uresničevanja človekovih pravic. Kajti vsak ima pravico do svobode izražanja, o tem nas navsezadnje poučujeta 18. in predvsem 19. člen Splošne deklaracije človekovih pravic (1948). Svoboda govora nam je zagotovljena v najrazličnejših mednarodno in lokalno sprejetih dokumentih. Poleg Splošne deklaracije človekovih pravic (prav tam) so tu še 19. člen Mednarodnega pakta o državljanskih in političnih pravicah (1976), 10. člen Evropske konvencije o varstvu človekovih pravic in svoboščin (1950), 39. člen Ustave Republike Slovenije (1991). Radi se sklicujemo nanje, brž ko nam kdo očita širjenje idej, vrednot, misli ali česarkoli drugega, ki niso splošno sprejete. Sploh pa to velja tedaj, ko se očita sovražni govor. Takrat največkrat pozabimo na člene istih dokumentov, ki nas zavezujejo k sprejemanju odgovornosti za izrečene besede. In seveda če na navedene člene gledamo skozi pravni vidik, je kaj kmalu jasno, da v svobodo izražanja nimamo pravice posegati. Stvar se zaplete, ko skušamo to interpretirati še z etičnega vidika.

O sovražnem govoru (izraz sicer izvira iz anglosaškega okolja) ni enotne definicije ne na nacionalni, toliko manj pa na mednarodni ravni. Mi se bomo omejili na definicijo, ki jo podaja Varuh človekovih pravic v Republiki Sloveniji. „O sovražnem govoru govorimo takrat, ko gre za izražanje mnenj in idej, ki so po svoji naravi ksenofobični, diskriminatorni, rasistični in naperjeni predvsem zoper razne manjšine (etnične, verske, kulturne) in zajema tako govorno, pisno kot nebesedno (parade, insignije, simboli,

ipd.) komunikacijo.“ (Definicija sovražnega govora in njegovo omejevanje v ustavi, zakonih in konvencijah, 2006.)

Namen našega prispevka je predstaviti problematiko liberalnega pojmovanja tolerance, z vidika njegovega posluževanja v namene opravičevanja sovražnega govora. Ob tem želimo izpostaviti vlogo in dolžnosti vsakega izmed nas, predvsem pa učiteljev in vzgojiteljev pri spodbujanju spoštljivih odnosov med ljudmi in pri preprečevanju pojava sovražnega govora v šolskem prostoru.

VPRAŠANJE TOLERANCE

Temeljne značilnosti današnje postmoderne družbe so pluralizem, drugačnost, različnost, toleranca (Wakounig, 2003). Živimo v družbi, zaznamovani z različnostjo – kultur, ras, religij, spolne usmerjenosti itd., in zato se zdi toliko težje razumeti, kako lahko v taki družbi ljudje zaradi različnosti, s katero so nenehno obkroženi, ne morejo sprejeti sočloveka, ga spoštovati, z njim sobivati. Vse več je zahtev oziroma pozivov k tolerantnosti do drugih kot nosilcih partikularne/partikularnih lastnosti, po kateri(h) se razlikujejo od večinskega prebivalstva. Gre torej za razmerje moči med večinsko in manjšinsko populacijo. Večinska je tista, ki si jemlje legitimiteto tolerirati ali netolerirati manjšinsko skupnost. S tem dejansko le še spodbuja prepričanje, da ima večina moč nad manjšino in s tem odloča o tem, ali jo bo trpela (tolerirala) v svoji bližini ali ne. V nadaljevanju bomo analizirali liberalni koncept tolerance in težave, ki iz njega izhajajo, ko sovražnost do neke skupnosti označujemo kot racionalizirano nestrpnost.

Vsekakor je najbolj razširjen pogled na vprašanje tolerance liberalni pogled. V liberalnih konceptih strpnost „/.../ v osnovi pomeni to, da nekomu ne preprečiš dejanja, ki ga sam ne odobravaš. Neodobranje je rezultat racionalne presoje, torej postopek strpnosti predvideva, da so udeleženci procesa razsodni.“ (Kovačič, 2006, str. 19.)

Če upoštevamo tovrstno razlago, smo lahko nestrpni do človeških dejanj, prepričanj, mišljenj, navad itd. Ti so namreč lahko predmet racionalnega presojanja in utemeljevanja. Povsem

drugače pa je, ko ima nestrpnost iracionalno jedro, ko torej gre za sovražnost do posameznika kot takega. Ali drugače, ko zavračamo neko skupnost zaradi njej prirojenih lastnosti, ki jih ne more spremeniti (npr. barva kože), ne moremo govoriti več o nestrpnosti, saj bi to, skladno z liberalno razlago tolerance, pomenilo, da ima izključevalec racionalne argumente za odklanjanje človeka, ki je od njega po neki lastnosti drugačen (Kovačič, 2005). Pri odklanjanju sočloveka, na primer samo zaradi barve njegove kože, je treba najprej klicati k odpravi predsodkov, k spoštovanju vsakega človeka in torej izogibanju diskriminacije (Habermas, 2007). Pojem (ne)strpnosti je velikokrat zlorabljen, saj se ga marsikdo poslužuje za prikrivanje oziroma racionalno utemeljevanje sovraštva na splošno do določene skupine. Če nekoga sovražno ne glede na njegova dejanja, bomo vselej našli 'racionalne' vzroke za našo nestrpnost. Če rasist sovraži temnopolte zaradi njihove temne polti, torej zaradi njim neodtujljive lastnosti (barve kože), to ne more biti predmet diskusije o moralni upravičenosti oziroma sprejemljivosti (temelja postopka razsojanja, ki nas vodi do odločitve za strpnost oziroma nestrpnost). Barva kože namreč ni nekaj, o čemer bi bilo mogoče moralno razsojati v smislu 'ta barva je dobra, ta pa slaba'. Gre preprosto za sovražnost do ljudi temne polti, ne za nestrpnost, saj je barva kože njim pripadajoča lastnost, ki je ne morejo spremeniti in za katero se niso sami odločili (Kovačič, 2006).

V sodobnem svetu se srečujemo predvsem z dvema primeroma racionalnega utemeljevanja nestrpnosti do drugih skupin, za katerim se skriva iracionalno jedro, torej sovražnost. Gre za rasizem do temnopoltnih in preostalih neevropejcev ter antisemitizem (Lewis, 2001). „Moderni rasizem izvira iz poskusa, da bi upravičili zaslužnjevanje in izkoriščanje temnopoltnih Afričanov s strani razsvetljenih Evropejcev in Američanov; antisemitizem je odziv sekulariziranega kristjana na emancipiranega Juda, proti kateremu ne more več navajati nikakršnih teoloških argumentov.“ (Prav tam, str. 23.) Seveda, kot pravi Lewis, izvira sovraštvo kristjanov do judov iz preteklih stoletij, vendar ga je bilo v moderni Evropi treba racionalno utemeljiti in upravičiti, in to z znanstvenimi, ne religioznimi argumenti. „Kdor je preganjan zaradi svoje

religije, lahko religijo zamenja; kdor pa je preganjan zaradi svoje rase, nima nikakršnega izhoda. Tako opredeljena identiteta ‚Žida‘ in ‚črnca‘ je bila odslej nespremenljiva.“ (Prav tam, str. 23.) V današnjem času je vse bolj razširjena islamofobija in je po besedah Lewisa kot nekdanj razširjeni antisemitizem proti judom uperjena proti muslimanom v krščanskem svetu.

Kovačič (2006) izpostavi dve skupini, ki sta posebej podvrženi drugačni obravnavi povsod po Evropi. To so muslimanski priseljenci (ne le prva, temveč tudi druga in tretja generacija priseljencev) in Romi. Predvsem negativen odnos do Romov ima večstoletno tradicijo. Romi so bili zaradi svoje kulture, navad in posebnega načina življenja marginalizirani in predmet sovražstva. Nestrpnost do muslimanskih priseljencev se je pospešila v času povojnega gospodarskega razcveta, ko je razvijajoča se industrija potrebovala delavce iz tujine. Prihajali so iz severne Afrike, Turčije, Bližnjega vzhoda. Države, v katerih so delali, so pričakovale, da se bodo vrnili v svojo domovino, vendar pa si jih je mnogo med njimi v novi državi ustvarilo nov dom in družino. S tem ni bilo težav, dokler ni nastopila kriza delovnih mest, zato so postali nezaželeni. „Nevključenost v večinsko družbo, politična nezastopanost in kulturne razlike so dobile politični pomen. Med večinskimi Evropejci se je razširila odločitev, da so priseljenci nezaželeni, razloge za to pa so začeli iskati v domnevnih kulturnih predispozicijah priseljencev.“ (Prav tam, str. 15.)

V Sloveniji ni nič drugače. „V Sloveniji je etnocentrični koncept države izjemno trdoživ kljub ustavi, ki Republiko Slovenijo utemeljuje na dveh različnih načelih hkrati: državljanskem in narodnem. Zdi se, da vse večja in močnejša večina prebivalcev Slovenije meni, da je v državi Sloveniji na razpolago javni prostor samo za Slovence (in dve priznani narodni manjšini). Neslovenec tako ne ponujamo kaj dosti več od izbire med asimilacijo in med marginalnostjo ali celo represijo.“ (Kovačič, 2006) Romi in muslimanski priseljenci imajo, kakor navaja Kovačič, „večkratni manjšinski status“ – od domačega prebivalstva se namreč razlikujejo po več dejavnikih (jeziku, tradicijah, načinu življenja). Poleg tega v primerjavi z drugimi skupnostmi asimilacija pri njih ne poteka tako preprosto. Kovačič tudi meni, da se nestrpnost do muslimanov

razlikuje od tiste do Srbov (drugi so prav tako priseljenci), ki je bila izrazita zlasti v prvih letih po osamosvojitvi, potem pa je počasi poglela. Z Romi in muslimani pa je drugače. Romom se največkrat očitajo „/.../ trajne kulturne predispozicije, kot so nespoštovanje zasebne lastnine, nespoštovanje pravnega reda, zlorabe socialne države, šibko delovno etiko, pomanjkanje čuta za red in higieno ipd.“ (Prav tam, str. 16.) Medtem pa se muslimanom največkrat očita zapostavljanje žensk, pomanjkanje sekularizma, fundamentalistično etiko in netolerantnost do drugačnih (prav tam). Gre torej za racionalno argumentacijo lastne nestrpnosti do neke skupine, ki je naj ne bi zavračali kot take, temveč zavračamo samo neka-tera njena sporna ravnanja, navade. Gre za postopek racionalizacije, ki dejansko služi kot blažilo za sovražnost, in ne nestrpnost do neke skupine.

Po Kovačičevem (2006) mnenju skušajo institucije oblasti s pozivi k strpnosti odgovornost za reševanje problema izključnosti nekaterih skupin prenesti na prebivalce kot zasebnike. A „/.../ hipokrizija številnih tovrstnih pozivov k strpnosti je v tem, da pooblaščen javne institucije v isti sapi niso sposobne oblikovati in uveljaviti modelov za integracijo različnih kultur pod pogoji enakosti in enakopravnosti, včasih pa celo popuščajo pritisku javnega mnenja, ki zahteva diskriminacijo napadanih skupin.“ (Prav tam, str. 12.) Državniki, kot navaja Kovačič (2005), pozivajo k strpnosti tedaj, ko enakost pred zakonom nima več veljave in velik del državljanov ne pristaja več na reševanje sporov v okviru pravne države. V takšnih razmerah ima opozarjanje na nestrpnost in pozivanje k strpnosti najbrž določen pozitiven učinek, toda ravno tukaj se za Kovačiča strpnost pokaže kot nepopolna in nezadostna pa tudi nezanesljiva sistemska rešitev. „V razmerah funkcioniranja pravne države, ki varuje pravice in preprečuje diskriminacijo, je strpnost sicer dobrodošla kot podpora pravni državi na ravni civilne družbe in omejevanja zasebne nestrpnosti, npr. na ravni vsakdanjega življenja. Toda politika strpnosti (politika pozivanja k strpnosti in zanašanja na čim širšo vzajemno strpnost) ne more nadomestiti politike enakopravnosti oz. vladavine pravne države“ (prav tam, str. 183). Torej se je v družbi bolj kot za strpnost, ki je navsezadnje vselej individualna in subjektivna

stvar posameznika, treba zavzemati za vzpostavljanje družbene enakosti med različnimi posamezniki. Kovačič govori o enakosti v smislu zavedanja, da ena skupina ni pomembnejša od druge, temveč da smo vsi kot ljudje na isti ravni. Če pa smo ljudje že v osnovi obravnavani kot eni nad drugimi, potemtako so močnejši tisti, ki podelijo šibkejšim „/.../ nekajšen tolerančni privilegij v zameno za pričakovane koristi“ (Kovačič 2006, str. 22).

J. A. Miller (1989) izpostavi zanimivo tezo, da se vprašanje strpnosti ali nestrpnosti „/u/mešča na raven strpnosti oziroma nestrpnosti do užitka Drugega, Drugega kot tistega, ki v bistvu krade moj lastni užitek“ (str. 43). Vzemimo spet primer Romov. Res je, da o njih vlada vrsta predsodkov, zaradi česar bolj kot o netoleranci govorimo o diskriminaciji in sovraštvu. Res pa je tudi, da se jim velikokrat niti ne očita njihovega partikularnega načina življenja, temveč to, da „živijo na račun države“, da „kradejo državi“, da „moramo Slovenci delati za njih“ (glej na primer Erjavec, Bašič-Hrvatin in Kelbl, 2000). V tem primeru smo nestrpni do skupine, ki uživa po našem mnenju posebne privilegije oziroma pravice, ki jih mi ne moremo uživati in torej „krade“ nekaj, kar bi moralo pripadati Slovincem. Velikokrat se posamezni skupini očita, da uživa posebne privilegije, ne da bi se upoštevalo, da so ti „privilegiji“ pravzaprav del njihovega načina življenja. Če lahko na primer muslimanska deklica v šoli nosi naglavno ruto, tega po našem prepričanju ne moremo obravnavati kot privilegij, ki ji je dodeljen, temveč je naglavna ruta način izkazovanja njene verske pripadnosti in potemtako tudi njene identitete. Kot navaja Habermas (2007), s tem ko je na primer Sikhom dovoljeno, da nosijo turban na motorju ali pa svoje ritualno nabodalo v javnosti, s tem, ko je muslimankam dovoljeno v službo ali šolo prihajati z naglavno ruto in judovskim mesarjem dovoljeno klanje živine in perutnine po košer metodi, se tem skupinam ne dodeljuje dodatnih pravic oziroma ne dodeljuje se jim nikakršnih izjemnih privilegijev. S tem jim je le priznana ustavna pravica do uživanja svobode religije, tako kot večinskemu katoliškemu prebivalstvu.

Podoben diskurz lahko zasledimo tudi pri Kovačiču (2006). Ta prav tako izpostavi problematiko Romov, ki jim očitajo, da uživajo le pravice, ne prevzemajo pa dolžnosti. Kovačič to poveže s

pomanjkanjem institucij, ki ne zagotavljajo enakosti vseh državljanov. Večini slovenskih Romov niso zagotovljene enake možnosti, kar se kaže že ob vstopu v šolo, saj ne znajo slovenskega jezika, zato težje sledijo pouku in imajo slabši učni uspeh. Po Kovačiču je enakost treba zagotoviti na ravni pravic, dolžnosti in možnosti. Šele tedaj je mogoče posameznika klicati na odgovornost in k moralni presoji njegovih nezaželenih dejanj.

Koncept strpnosti je po Kovačiču (2006) velikokrat poenostavljen in izkrivljen v ideologijo strpnosti. Tisti, ki se z njo ne identificirajo, „/.../ se odzovejo s formalno prilagoditvijo diskurza obveznemu obrazcu strpnosti. Dobimo politično korektnost, v katero so se spretneži naučili zakamufilirati vse vrste drugih diskurzov, tudi sovražni govor.“ (Prav tam, str. 12.)

Videli smo, da se za racionalno argumentacijo (ne)strpnosti, usmerjene proti posameznikom, dejansko velikokrat skriva izgovor za sovražni govor, zakamufiran pod masko pravice do svobode izražanja. Poglejmo primer. Če trdimo, da „so Romi umazani in da so vsi po vrsti zločinci“, je jasno, da gre za sovražni govor. Če pa trdimo, da „so zaradi Romov v šolah naši otroci izpostavljeni večjemu nasilju“, na to malokdo odreagira. Še več, veliko ljudi se s tem strinja. In vendar, kje je razlika med tema dvema trditvama? Dejansko je ni. V drugem primeru smo le „utemeljili“ predsodek, v mnogo drugih primerih pa sovraštvo do neke skupine.

KULTURA DIALOGA

Spoštljiv odnos do drugega odpira možnosti dialoga med ljudmi različnih kultur in z različnim vrednotnim naborom (Kroflič, 2009). Lahko bi rekli, da je sovražni govor enostranski govor, ki ga neka oseba izvaja proti drugi, kar je relativno preprosto početje. Veliko težje je udeleževanje v dialogu, zmernem dialogu, kjer vsak predstavi svoje poglede in spoštuje poglede drugega, čeprav so različni od njegovih. Kot navajata Burbules in Rice (1991), ni nujno, da je rezultat dialoga vselej soglasje. Dialog lahko res privede do uskladitve razlik ali oblikovanja novih, skupnih pomenov, velikokrat pa se konflikti še povečajo. Vendar pa vztrajanje pri dialogu, tudi ko

ta postane težak, pripomore k ustvarjanju komunikacijskih veščin, kot so toleranca, potrpežljivost, pripravljenost poslušati, spoštovanje razlik, pripravljenost priznati, da se lahko motimo, možnost predstavljanja lastnih pogledov na način, da jih razumejo tudi drugi, samoomejevanje govora, tako da lahko vsak pride do besede, pošteno in iskreno izražanje. Te veščine se oblikujejo skozi komunikacijske odnose, v katere vstopamo kot otroci in odrasli. Zato postane toliko bolj pomembno, da učitelji spodbujajo otroke k izražanju svojih stališč ter poslušanju stališč in resnic drugih. Kajti zavedanje, da ima lahko vsak človek svojo resnico, ki jo gre spoštovati, odpira možnosti konstruktivnega dialoga in zmanjšanja sovražnosti do drugih ljudi in njihovih resnic. Ob tem pa se velja poslužiti besed Krofliča (2005), ki za temelj sporazumevanja, na katerem oblikovati nov svet, jemlje predposlednjo (skupno) ravnino človečnosti, obenem pa poudarja pomen spodbujanja kulturne raznovrstnosti odgovorov na poslednja² vprašanja kot novo kakovost življenja.

Prek dialoga sami proučimo in primerjamo svoja stališča z drugimi. S tem postanemo bolj odprti za razumevanje, da svet, kakršnega vidimo mi, ni nujno svet, kakršen je v resnici. Tudi iz spodletelega poskusa dialoga se lahko nekaj naučimo. In sicer, da vztrajanje ne razreši vseh konfliktov, da nekateri problemi niso rešljivi, ampak samo obvladljivi. Zavedanje tega vzbudi v nas vedenje o mejah in možnostih dialoga. Za uspešen dialog je potrebna senzibilnost do različnosti. Različnost pa ni le stvar pripadnosti neki skupini, temveč tudi pogledov na svet, ki jih ima posameznik. Spoštovati moramo identiteto oseb, ki stopajo z nami v dialog, in priznati lastne meje pri identificiranju z drugim in tvorjenju sklepov o drugih. Poudarek moramo dati zaupanju in odprtosti. To so tudi predpostavke, ki omogočajo vzpostavitev

² Predposlednjim vprašanjem bi lahko rekli tudi 'tuzemska' vprašanja. Nanašajo se na vsakodnevne življenjske situacije, tičejo se na primer organiziranosti družbe. Poslednja vprašanja pa so vprašanja o bivanjskem smislu in človekovem mestu v kozmosu. Merlé v navezavi na Bönhofferja pravi, da ljudje živimo v predposlednjih resnicah, verjamemo pa v poslednje resnice (Merlé, 1972). Poslednja vprašanja so zadeva človekovega upanja in vere, medtem ko predposlednja zadevajo naše življenje tukaj in zdaj (Kovačič Peršin, 2005).

spoštljivega govora, dejstvo pa je, da so pri vstopanju v dialog pomembne tudi predhodne izkušnje. Pri nekaterih so lahko vzbu-dile občutja strahu, nezadovoljstva in bolečine, zaradi česar posamezniki s težavo vstopajo v pogovor, predvsem če jim je bilo v preteklosti prepovedano spregovoriti oziroma izraziti lastno mnenje. Na drugi strani pa imamo tiste, pri katerih so se oblikovala občutja vzvišenosti in nagnjenja k utišanju drugih. Vse to je lahko velika ovira pri vzpostavitvi uspešne komunikacije, zato je pomembno, da se spodbuja in spoštuje izražanje tistih, ki imajo z dialogom negativne izkušnje. Druga ovira so lahko seveda predsodki, ki jih imamo drugi o drugih. Ni nujno, da jih dialog odpravi, lahko jih celo izostri. Pomembno pa je, da se pri tem vzpostavi večje zavedanje o dejavnikih, ki so jih povzročili (Burbules in Rice, 1991). Dialog je velikokrat lahko neprijeten predvsem zato, ker pri njem, torej soočanju mnenj in pogledov, človek sliši tudi neprijetne stvari o sebi. „Ko sebe vidim in razumem z očmi drugega, ugledam tisti del sebe, ki ga sam ne morem videti. Dokler sebe ne vidim z očmi drugega, dialoga ni.“ (Simoniti in Kovačič Peršin, 2008, str. 7.) To pa, zanimivo, zahteva precejšen napor. Postaviti se v kožo drugega in pogledati sebe od zunaj, ni tako preprosto. Kdo pa rad vidi svoje napake in zmote? Mar ni preprosteje ne videti svojih napak, temveč le napake drugih, in to seveda le s svoje perspektive? In v takih razmerah oziroma v takem pogledu je do sovražnega govora le kratka pot, ki ne zahteva veliko truda. Nasprotno pa, spoštljiv, miroljuben (po)govor, ki vključuje poslušanje zgodbe drugega, čeprav je ta drugačna od naše, zahteva od nas precejšen napor, obenem pa tudi pripravljenost pogledati, zavedati se in ne nazadnje spremeniti ali popraviti svoje napake.

SOVRAŽNI GOVOR IN ŠOLSKI PROSTOR

Ko je govora o sovražnem govoru, se večkrat pojavi vprašanje, ki ga postavlja tudi Salecl (1994): „/a/li lahko s pravnimi sredstvi reguliramo ,besede, ki ranijo‘ in tako zmanjšamo sovraštvo?“ (str. 349). Vsekakor sovraštva zgolj s pravno-formalno sankcijo ne moremo zmanjšati. Je pa to vsekakor eden od korakov k vzpostavljanju

razmer, če ne celo prvi, ki človeka vsaj opomnijo, da tudi besede bolijo in jih lahko potemtakem upravičeno jemljemo za dejanje nasilja. Treba se je zavedati, da že z uporabo besed, s katerimi, kot pravi Salecl, poimenujemo manjšine, reflektiramo neenakost v družbi, s čimer se zavedamo neustreznosti njihovega podrejenega položaja. Seveda ta diskurz velja za vse ljudi, ki po katerikoli značilnosti odstopajo od večine. Za odpravljanje sovražne naravnosti do drugih kot drugačnih in s tem povezano razvijanje spoštljivega odnosa do drugačnosti samo preprečevanje oziroma omejevanje sovražnega govora ne zadostuje. In šola ima, predvsem z vzgojnega vidika, pri tem med mladimi rodovi ključno vlogo. Težava se seveda pojavi, ko otroci in navsezadnje tudi učitelji svojih besed ne dojemajo kot sovražnih, ker so postale oziroma so vselej bile del njihovega lingvističnega vsakdana. Kot primer lahko navedemo besedo Južnjaki, ki je močno zasidrana v vsakdanji govor Slovencev in marsikdo ob tem, ko jo izreče, ne pomisli na njen pomen oziroma sovražno zgodbo, ki se za njo skriva. Zato je toliko pomembneje, da se učitelji zavedajo teže svojih besed in da to posredujejo tudi otrokom, ki jih vzgajajo. S tem jih naučijo, da spoštovanje do sočloveka izkazujemo tudi (toda ne samo) skozi besede, ki mu jih namenjamo. Vsekakor pa samo učenje o teži besed ne zadostuje. Posameznik se bo namreč lahko naučil uporabljati 'pravilne' besede, vendar to še ne bo pomenilo, da sočloveka ne sovraži oziroma da do njega ne goji predsodkov. Zato je proces oblikovanja spoštljivega odnosa do drugega kot drugačnega, ki gre tudi skozi proces ozaveščanja teže in pomena lastnih besed, dolgotrajen in zahteven ter terja angažiranost tako učitelja kot celotne šole.

Kroflič (2005) pravi, da „/.../ v javno šolo sodi tisti del vzgoje kot komunikacije z vrednotami, ki si prizadeva za sprejetje vrednot svetovnega etosa in pravil ravnanja v skladu s človekovimi pravicami, hkrati pa posamezniku zagotavlja, da lahko svoj intimni vrednotni sistem, usvojen v zasebnosti lastnega bivanja, na 'varen' in 'javen' način usklajuje s skupnimi vrednotami in človekovimi pravicami“ (str. 203). In če bi to načelo v šolah resnično udeleževali na ravni vsakdana, bi bilo sovražnega govora tudi v šolah vsekakor manj.

Politiki, družba, starši, mi vsi se sprenevedamo, ko dopuščamo v širši družbi vedenja, ki jih v šoli ne sprejemamo oziroma jih sankcioniramo. Česa s tem naučimo otroke? Kakšna sporočila jim dajemo, ko se v družbi ne sovražni govor ne odzovemo tako, kot bi se morali?

Hanžek (2006) pravi, da v slovenskem prostoru pravzaprav ne najdemo antipola tistim, ki vršijo sovražni govor. Politikov, znanih po svojih rasističnih, sovražnih izjavah ne le da ne obsojamo, vabljeni so v TV-oddaje v najbolj gledanem terminu. „S tem postaja sovražni govor, poniževanje, blatenje ali zasmehovanje manjšin, pozivanje k linču in podobno del vsakdanjega, sprejemljivega in normalnega govora.“ (Prav tam, str. 31.) Podobno velja za spletne forume, kjer je mogoče prebrati vse vrste mnenj, na katere bi se bilo velikokrat treba odzvati, saj „marsikateremu rasistu odsotnost reakcije na njegov poziv pomeni, da ima prav in lahko svoje delo nadaljuje ali celo stopnjuje. Zlasti če je to podprto z izjavami politikov, članov parlamenta“ (prav tam, str. 31). In zlasti, če je to podprto s strani učiteljev, vzgojiteljev. V svoji praksi svetovalne delavke sem bila v situaciji, ko se je dijak čutil užaljenega, ker ga je profesorica označila za homoseksualca, ker se je družil večinoma z dekleti. Homoseksualnost, torej posamezniku pripadajoča lastnost, ki je ne more spremeniti, je uporabila kot žaljivko – in kot tako jo je občutil tudi dijak. Vprašanje, ki se ob tem in podobnih primerih pojavi, je, kako sploh sovražni govor prepoznati in ga odpraviti, sploh ko smo v šolskem prostoru. Vprašanje je, kaj sploh sovražni govor je. Namreč besedam še vedno marsikdo ne pripisuje zadostnega pomena, vendar bi se predvsem učitelji morali zavedati dolžnosti in odgovornosti do otrok, ki jih ne le izobražujemo, temveč tudi vzgajamo. Velikokrat je v medijih pa tudi med nekaterimi sedanjimi in bodočimi učitelji mogoče slišati trditev, da je vzgoja stvar staršev in da ima otrok, ko pride v šolo, že vzorce od doma, v katere kot učitelji ne moremo in ne smemo posegati – vzgoja je namreč stvar družin. Vendar se moramo zavedati, da vse ni tako enopomensko. Tudi šola je vzgojno socializacijski prostor in tudi učitelji smo v vlogi vzgojiteljev. Še kako pomembno je, da smo pozorni na izrečene besede in da prevzemamo odgovornost zanje. In tako kot ne bi nikoli mirno gledali nasilnega vedenja, tako

ne moremo ostati imuni na nasilne besede. Če se navežemo na dekonstruktivistični koncept odgovornosti, potem lahko rečemo, da oseba, ki je izjavila določene besede, teh ni sama producirala, temveč jih je na primer črpala iz korpusa rasističnega govora, ki sestavlja njeno jezikovno skupnost. Dejansko je bila oseba zgolj spodbujena, da ponovi določene sovražne besede, ki so del njenega okolja, mišljenja, običajev skupnosti, v kateri biva (Salecl, 1994). Če to prenesemo v šolski prostor, lahko ugotovimo, da otrok sprejme sovražni govor kot del njemu lastne jezikovne kulture, kot del navsezadnje njegove identitete, njegovega lastnega jaza. Koga je potemtakem treba sankcionirati za izrečene sovražne besede? Kot navaja Salecl, skladno z dekonstruktivizmom ni mogoče naložiti odgovornosti za izrečene besede eni sami osebi, saj so citirane iz nekega konteksta. Lahko se strinjamo, da odgovornost nosi pretekla zgodovina, družba, v kateri se nekdo razvija kot osebnost, vendar pa nikakor ne smemo pozabiti, da se lahko vsak človek odloči, ali bo določene sovražne diskurze sprejel ali ne. Seveda je nemogoče pričakovati, da bo otrok, ki je pet, šest let odraščal v na primer tujem sovražnem okolju, nemudoma sprejel od sebe drugačne ljudi in se jih naučil ceniti, toda ravno tukaj nastopi vloga učitelja (kot vzgojitelja). Ta je navsezadnje dolžan otroka naučiti reflektiranja izrečenih besed, storjenih dejanj in ga naučiti odgovornosti, ki jo nosi do sebe in do drugih.

Treba pa je tudi upoštevati, da mora biti vzgoja v šoli načrten proces. To ji narekuje pravni razlog, vezan na Splošno deklaracijo človekovih pravic (1948). Legitimiteto vzgoje šoli dodeljujejo starši otrok, ki morajo biti vnaprej seznanjeni z vzgojnim konceptom institucije. K načrtnosti pa nas vodi tudi pedagoški razlog. V šoli deluje mnog vzgojnih dejavnikov (vpliv učiteljevega značaja, šolske klime, metod in vsebin poučevanja, posebni vzgojni predmeti oziroma dejavnosti, projekti, medvrstniški odnosi itd.). Vse to je treba upoštevati, da bi uresničili vnaprej opredeljene vzgojne cilje oziroma vrednote. „Če tega ne storimo, bodo omenjene dejavnike zasedle naključne partikularne ideologije (učiteljeva nereflektirana stališča, stereotipno razumevanje disciplinske vloge šole kot družbene institucije, ozračje medosebnih odnosov v duhu

splošne kulture sobivanja, marketinški vpliv ekonomskih interesov itn.).“ (Kroflič, 2007, str. 104.)

Učitelj mora vsakokrat reflektirati svoje delovanje in ravnanje, predvsem pa svoje besede. Če tega ne bo storil, se bo kaj hitro zgodilo, da bo svoja stališča širil med otroke. Seveda je, kot smo videli, treba otroke vzgajati skladno s človekovimi pravicami v duhu strpnosti do drugih mišljenj in praks, vendar ne v duhu strpnosti do drugega kot drugačnega. Treba je iti dlje. Vzgajati otroke v duhu spoštovanja drugega, v duhu sobivanja. „Osnovno vprašanje, kje /.../ iskati novo obeležje vzgojne teorije v postmoderni, se pokaže v iskanju načina, kako razumeti možnost sobivanja („sožitja“) v svetu relativnosti in legitimnega soobstoja različnih življenjskih in mišljenjskih praks.“ (Kroflič, 1996, str. 229.)

Prav tako se je treba zavedati, da je otrok socialno kompetentno bitje in takšno pripoznanje otroka narekuje drugačno metodiko vzgoje, za katero je značilno odnosno razumevanje vzgoje in razvijajočega se sebstva (človek postaja moralno senzibilno, spoštljivo in etično bitje šele prek odnosov in dejavnosti z bližnjimi osebami), pripoznanje drugega kot drugačnega, a vseeno vrednega prek empatičnega poslušanja njegove življenjske zgodbe. In ne nazadnje nam novi pogledi na otroka narekujejo posluževanje induktivne vzgojne argumentacije, ki vzbudi v otroku občutljivost in odgovornost za posledice svojih ravnanj (Kroflič, 2008).

Po Lévinasu (2006, v Kroflič, 2007a, 2008) smo se kot etično odgovorna bitja vselej dolžni vprašati, kakšne posledice bo naše ravnanje imelo za drugega človeka. Izvor te odgovornosti je zanj ranljivost obličja drugega. Ta nas s svojimi potrebami, pričakovanji, pravicami nagovarja k spoštljivosti (prav tam). K razvoju spoštljivosti pri otrocih pa lahko vzgojitelji pripomoremo tudi z ustrezno obliko vzgojnega pristopa. To vidimo v induktivnem vzgojnem pristopu, za katerega je značilno, da starši oziroma vzgojitelji otroku osvetlijo perspektivo drugega, izpostavijo njegov distress in jasno pokažejo, da je tega povzročilo otrokovo ravnanje (Hoffman, 2000, v Kroflič, 2008). Ko bo otrok ob določenem dejanju (vključno z izrečenimi besedami) naletel na negativen emocionalni odziv osebe, ki jo je s svojim dejanjem prizadel, se bo velikokrat želel izogniti pogledu na posledice lastnega dejanja. Tedaj je pomembno, da

ga vzgojitelj z induktivno argumentacijo opozori na emocionalni distress njemu bližnje osebe, ki ga je s svojim ravnanjem povzročil. Emocionalni distress običajno vzbudi lastno prizadetost, empatično krivdo in sočutje. Otrok se bo želel izogniti lastnemu distressu, zato bo poskušal napako popraviti, pri čemer bo v lastnem spominu utrjeval izkušnje (ne)spoštljivih odnosov (Krofič, 2008). Če otroke z induktivno argumentacijo opozorimo na neprimernost njegovih besed, ki jih je vsekakor prevzel iz njemu bližnjega okolja, in na težo, ki so jo te besede imele za drugega otroka ali odraslega, bomo korenine sovražnosti do drugih kot drugačnih lahko zatrli že v kali. Pomembno je, da se v otrocih od najzgodnejših let dalje razvijajo motivi za prosocialno ravnanje, vezani na pripoznanje drugega kot drugačnega, a hkrati kompetentnega bitja, ter odgovornost, ki jo Lévinas ne nazadnje pojmuje kot obliko spoštljivega odnosa do obličja drugega. Če bi bila v šolah otrokom vseh pripadnosti dejansko dana možnost, da spregovorijo in drugim predstavijo svoj svet, bi bilo sovraštva, nerazumevanja drugačnosti in posledično sovražnega govora veliko manj. Vendar so najprej ravno učitelji tisti, ki bi morali razumeti vse otroke in njihov svet, da bi jim tudi dali možnost spregovoriti o njem. Prek dialoga se otroci namreč ne le predstavijo, temveč se lahko mnogo napačnih prepričanj, ki jih imajo o drugih, spremenijo. S tem navsezadnje razvijajo lingvistični kontekst, v katerega se umeščajo, ta pa, kot smo pokazali, odločilno determinira otrokov pogled na okolje in drugega človeka.

SKLEP

Jasno je, da toleriranje sovražnega govora in iskanje izgovorov zanj v pravicah, ki jih dodeljujejo različne deklaracije, ustava, zakoni itd., onemogoča zgoraj omenjeno sobivanje. Kje je torej rešitev? Vsekakor najprej v zavedanju lastnih sovražnih praks in misli. Potreben pa je tudi premik proti spremembi oziroma dopolnitvi koncepta strpnosti. Liberalnim konceptom strpnosti se postavijo nasproti tisti, ki v strpnosti ne vidijo zadostnega ali zadovoljivega mehanizma za uspešno (so)delovanje v multikulturni družbi. Za

Kovačič Peršina (2006) toleranca ne pomeni sprejemanja drugega in drugačnega, temveč le prenašanje tega. Toleranca še ne predpostavlja oziroma ne implicira spoštovanja sočloveka. Kot rečeno, soočeni smo z dejstvom, da je družba, v kateri se giblujemo, multikulturalna. Lahko jo imenujemo tudi družba različnosti, v kateri skupaj **sobiva** več kultur in ki gradi na skupnem življenju (različnih) ljudi. Iz multikulturalnosti izhaja interkulturalnost, ki jo lahko jemljemo za ideal multikulturalne družbe. Interkulturalnost pa z vzpostavljanjem razumevanja, spoznavanja, sprejemanja različnih, soodvisnosti ter enakopravne izmenjave jezikov, kultur in tradicij (Skubic Ermenc, 2003) kaže, da ji koncept tolerance same po sebi ne zadostuje. Predvsem sprejemanje drugega in drugačnega „/.../ zahteva **sožitje** /poudarila K. C./, kar pomeni, da tudi jaz prilagodim svoje ravnanje in sploh življenje drugemu“ (Kovačič Peršin, 2006, str. 68). In ravno koncept sožitja je tisti, ki za marsikoga (na primer Kovačič Peršina in Krofliča, 2006; Šava, 2006) presega koncept tolerance. Sožitje „pomeni, da si z nekom deliš nekatere vrednote, obenem pa dopuščaš tudi njegovo drugačnost, posebnost, se pravi njegove specifične vrednote, ki jih živi sam zase ali deli s sorodno skupino. Živiš ob njem in z njim, vajine razlike vama življenje bogatijo, in ne grenijo, so vama izziv za razširitev vajinih življenj, za zapolnitev eksistenčnih praznin ali za zamenjavo neživljenjskih praks in vrednot“ (Šav, 2006, str. 108). Multikulturalna družba, ki sledi načelom interkulturalnosti, bi morala graditi na spoštljivih odnosih med ljudmi, ki bi omogočili vzpostavitev stanja sožitja, ne le toleriranja. „Na ravni etične zavesti je razvidna razlika med toleranco kot družbeno normo, (kjer je zaukazan le trpen odnos do drugega, le to, da drugega pač trpim, toleriram), in med spoštovanjem, sprejemanjem drugega kot drugačnega, a prav zato nepogrešljivo dragocenega, (kar je človekova vrlina). /.../ Norma je družbena kategorija, vrlina je osebna drža človeka. Toleranca torej vzpostavlja le stanje več ali manj znosne s-trpnosti, spoštovanje ostvarja sožitje.“ (Kovačič Peršin in Kroflič, 2006, str. 8.) Za ustvarjanje kulture sožitja je treba toleranco preseči v etično držo spoštovanja drugega in drugačnega kot sebi enakovrednega (prav tam).

Dokler pa si bo večina jemala pravico tolerirati drugega zaradi njegove drugačnosti, bo vselej našla tudi izgovore za sovražni govor, utemeljen na pravici do svobode govora. In vendarle je ta (iz)koriščena največkrat tedaj, ko jo večinska družba uporabi v odnosu do manjšinske. S tem pa ne storimo drugega kot množimo ta vzorec iz generacije v generacijo. Dokler se ne bomo zavedli in začeli radikalno omejevati sovražnega govora, bomo vzgajali generacije otrok, ki bodo pod krinko svobode izražanja lastnega mnenja žalili, poniževali kakorkoli drugačne od njih. Takšna družba, v kateri se širi sovraštvo, pa je družba, ki je, milo rečeno, obsojena na propad. Korenine družbe prihodnosti pa so postavljene v družini, dalje v vzgojno-izobraževalnih institucijah, zato je toliko pomembnejše, da se kot učitelji zavedamo svojih dolžnosti in odgovornosti pri vzgoji do drugih mišljenj strpnih, toda do drugih ljudi spoštljivih otrok.

LITERATURA

- Burbules, N. in Rice, S. (1991). Dialogue Across Differences: Continuing the Conversation. *Harvard Educational Review*, 61 (4), str. 393–416.
- Definicija sovražnega govora in njegovo omejevanje v ustavi, zakonih in konvencijah.* (7. 3. 2006). Pridobljeno 5. 9. 2011 s svetovnega spleta: http://www.varuh-rs.si/index.php?id=1370&tx_ttnews%5Bpointer%5D=24&tx_ttnews%5Btt_news%5D=1737&tx_ttnews%5BbackPid%5D=48&cHash=0f641e28c9.
- Erjavec, K., Bašić-Hrvatina, S. in Kelbl, B. (2000). *Mi o Romih: diskriminatorski diskurz v medijih v Sloveniji*. Ljubljana: Open Society Institute-Slovenia.
- Evropska konvencija o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin.* (1950). Pridobljeno 17. 6. 2012 s svetovnega spleta: http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/200393FD-EAD3-434F-BD46-41BE147A18E9/0/SVN_CONV.pdf.
- Habermas, J. (2007). *Med naturalizmom in religijo. Filozofske sestavki*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Hanžek, M. (2006). Razmišljanja o sovražnem govoru. *Dialogi – revija za kulturo in družbo*, 42 (5–6), str. 30–36.

- Kovačič, G. (2005). Nezačudenost strpnosti. *Poročilo skupine za spremljanje nestrpnosti 04*, str. 168–185.
- Kovačič, G. (2006). Strpnost in enakost: ali smo do Romov in muslimanov lahko nestrpni? *Revija 2000*, 186/187/188, str. 11–27.
- Kovačič Peršin, P. (2005). Družbena razsežnost osebnega etosa. V R. Kroflič, P. Kovačič Peršin in V. Šav, *Etos sodobnega bivanja: pogovori* (str. 184–197). Ljubljana: Društvo 2000.
- Kovačič Peršin, P. (2006). Vojna – zaton civilizacije. *Revija 2000*, 186/187/188, str. 60–72.
- Kovačič Peršin, P. in Kroflič, R. (2006). Od strpnosti k sožitju: uvodni razmislek. *Revija 2000*, 186/187/188, str. 5–10.
- Kroflič, R. (1996). Samoomejitvena avtoriteta – ideal postmoderne vzgoje. *Sodobna pedagogika*, 47(5/6), str. 215–242.
- Kroflič, R. (2005). Po duhu smo priklicani v bivanje. V Kroflič, P. Kovačič Peršin in V. Šav, *Etos sodobnega bivanja: pogovori* (str. 198–214). Ljubljana: Društvo 2000.
- Kroflič, R. (2007). Tudi šole vzgajajo, mar ne? V T. Devjak (ur.), *Pravila in vzgojno delovanje* (str. 101–118). Ljubljana: Pedagoška fakulteta.
- Kroflič, R. (2007a). Vzgoja za odgovornost onkraj razsvetljenske paradigme: od razvoja odgovora-zmožnosti k spoštljivemu odnosu in razvoju etične zavesti. *Sodobna pedagogika*. (Posebna izdaja iz posveta Vzgojni koncept šole na razpotjih sodobnosti), 58(124), str. 56–71.
- Kroflič, R. (2008). Novi pristopi k spodbujanju otrokovega prosocialnega in moralnega razvoja v predšolskem obdobju. V M. Čas (ur.), *Socialne interakcije v vrtcu* (str. 12–21). Ljubljana: Supra.
- Kroflič, R. (2009). *Europe make sense – brain drops (third chapter)*. Pridobljeno 2. 9. 2011 s svetovnega spleta: <http://www2.arnes.si/~rkrof1/Predavanja/Material%20for%20students%20of%20minor%20European%20Multiple%20Choice%20Identity.doc>.
- Lewis, B. (2001). Neuklonljivi drugi: tipologija skupinskega sovraštva. *Nova revija*, XX(234–235), str. 17–25.
- Marlé, R. (1972). *La singolarità cristiana*. Milano: Jaca Book.

Mednarodni pakt o državljanskih in političnih pravicah.

- (1976). Pridobljeno 14. 1. 2012 s svetovnega spleta: <http://www.varuh-rs.si/pravni-okvir-in-pristojnosti/mednarodni-pravni-akti-s-podrocja-clovekovih-pravic/organizacija-zdruzenih-narodov/mednarodni-pakt-o-drzavljskih-in-politichnih-pravicah/#c68>
- Miller, J. A. (1989). Ekstimmnost. *Problemi*, 27 (5), str. 33–46.
- Salecl, R. (1994). Beseda in nasilje. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 45 (4), str. 346–355.
- Simoniti, I. in Kovačič Peršin, P. (2008). Uvodni razmislek. V I. Simoniti in P. Kovačič *Religija in nasilje – eseji in razprave* (str. 5–7). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede: Revija 2000.
- Skubic Ermenc, K. (2003). Komu je namenjena interkulturalna pedagogika? *Sodobna pedagogika*, 54 (1), str. 44–58.
- Splošna deklaracija človekovih pravic*. (1948). Pridobljeno 16. 6. 2012 s svetovnega spleta: http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/slv.pdf.
- Šav, V. (2006). Zahod in Vzhod – toleranca ali koeksistenca? *Revija* 2000, 186/187/188, str. 107–121.
- Ustava Republike Slovenije*. (1991). Pridobljeno 14. 1. 2012 s svetovnega spleta: <http://www.uradni-list.si/1/objava.jsp?urlid=199133&stevilka=1409>.
- Wakounig, V. (2003). Pedagogika v postmoderni – novi pristopi ali samo spremenjeni pojmi? *Sodobna pedagogika*, 54 (3), str. 10–21.

PREGLEDNI ZNANSTVENI ČLANEK, PREJET MAJA 2012

KONCEPT NORMALIZACIJE SKOZI RAZLIKO MED POTREBO IN ŽELJO

153

THE CONCEPT OF NORMALIZATION BASED ON
THE DIFFERENCE BETWEEN NEED AND DESIRE

Katarina Klančar, univ. dipl. soc. ped.

*Stanovanjska skupina Rdeča kljuka, Mašera Spasiča 15, 1000 Ljubljana
klancar.k@hotmail.com*

POVZETEK

Socialna pedagogika se je kot samostojna disciplina na področju pomoči posameznikom in skupinam s težavami v socialni integraciji razvila iz potrebe po bolj sistematični obravnavi socialno ogroženih. Kot ena izmed njenih temeljnih usmeritev se je pred leti uvedel koncept normalizacije. Znotraj tega koncepta se kot osrednja tematizacija pojavlja problem vzpostavitve posameznikove avtonomije v relaciji do družbe in njenih zahtev. Zahteve in pravila družbe se v perspektivi koncepta normalizacije razumejo kot represivni faktor, ki onemogoča zadovoljevanje posameznikovih potreb, ovira vzpostavljanje posameznikove identitete in avtonomije. Temu razumevanju postavljamo nasproti stališče psihoanalize, natančneje Jacquesa Lacana,

ki v posameznikovem ponotranjenju simbolnih pravil in zahtev družbe vidi nujni pogoj za vzpostavitev subjekta kot subjekta želje in s tem kot avtonomnega subjekta.

KLJUČNE BESEDE: *avtonomija, družba, pravila, subjekt, želja.*

ABSTRACT

As an autonomous discipline in the field of help offered to individuals and groups with problems relating to social integration, social pedagogy has grown from the need for a systematic approach to dealing with socially disadvantaged persons. Years ago, the concept of normalization was introduced as one of its fundamental principles. Central to this concept is the problem of the establishment of an individual's autonomy in relation to society and its demands. In the context of normalization the demands and rules of society are viewed as repressive forces which prevent the satisfying of an individual's needs and impede the formation of an identity and the establishment of autonomy. The following paper juxtaposes against this understanding the views of psychoanalysis, particularly the ideas espoused by Jacques Lacan, who considers the individual's internalization of the symbolic rules and demands of society to be an essential condition for the establishment of the subject as a subject of desire and consequently as an autonomous subject.

KEY WORDS: *autonomy, society, rules, the subject, desire.*

UVOD

V tem sestavku nas bo zanimalo, kako lahko razumemo razmerje posameznikovih potreb in zahtev družbe ter kako se v to razmerje vpleta problem posameznikove avtonomije. Izhodišče naše razprave je koncept normalizacije, ki je eden izmed osrednjih konceptov na področju socialne pedagogike. Izhajamo iz

teze, tematizirane v okviru koncepta normalizacije, ki pravi, da so potrebe posameznika tiste, ki morajo biti zadovoljene, da je posameznik lahko kot avtonomni individuum vpet v družbo. V sestavku bomo poskušali pokazati, da koncept potrebe posameznikove subjektivnosti in individualnosti ne zajame do te mere, da bi lahko na tej osnovi ustrezno utemeljili vzpostavitev posameznikove avtonomije v razmerju do družbe kot simbolne organizacije. To bomo poskušali pokazati skozi izpostavitev dveh bistvenih poant. Konceptu normalizacije postavljamo nasproti koncept želje in nagona, ki jima je zastavke podal že Sigmund Freud in ju dalje razvil Jacques Lacan. Koncept nagona pokaže prvo poanto, in sicer, da koncept potrebe ne pojasni, zakaj posameznik vztraja pri zadovoljitvi določene potrebe, ki je zanj kot subjektu neustrezna. Na tej podlagi se nam razširi razumevanje zadovoljitve nagona kot tiste instance, ki ji je zavezan mehanizem človekove zadovoljitve kot subjekta. Prek razumevanja mehanizma zadovoljitve nagona pridemo do koncepta želje in druge poante. Koncept želje v celotno postavitev problema vpelje subjekt kot avtonomno bitje in pokaže, da je za vzpostavitev avtonomije subjekta potrebna hkrati tudi podreitev subjekta Zakonu (in ne zgolj zadovoljitev potrebe) – zakonu družbe kot simbolne organizacije.

KONCEPT NORMALIZACIJE, KI NE STIGMATIZIRA

Po navedbah Zorc-Mavrove (2006) segajo začetki socialne pedagogike v leto 1844. Njen nadaljnji razvoj, kot nadaljuje avtorica (prav tam), je zaznamoval razvoj kritičnega samoreflektiranja znotraj stroke, saj je privedel do spoznanja, da je socialna pedagogika s svojimi metodami ohranjala in soustvarjala patološke pojave v družbi. Razlog za to ugotovitev se je prepoznalo v tem, da se je vzrok odklonskosti pripisalo individualnim vedenjskim dispozicijam in osebnostnim značilnostim posameznika. Iz tega spoznanja se je razvil pojem normalizacije. „Kot odgovor na tovrstne kritike je pred dobrimi dvajsetimi leti socialna pedagogika naredila paradigmatški premik od dotakratne usmerjenosti na tveganja, deficite

in patologije k virom, močem in potencialom v posamezniku, socialnemu okolju in skupnosti. S tem se je ,normalizirala.“ (Prav tam, str. 8.) Proces t. i. normalizacije socialne pedagogike je pomenil vpeljavo takšnih principov dela z uporabniki, ki ne bi več iskali vzrokov za odklonsko vedenje posameznikov v njih samih in se ne bi več osredotočali na same odklonske značilnosti posameznika in na njegove/njene pomanjkljivosti. Najprej se je koncept normalizacije razvil na Danskem v okviru skrbi za duševno prizadete. Utemeljil ga je Wolfensberger, navaja Dekleva (1993). Več se je o tem pojmu začelo pisati in razpravljati v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja. Postavke koncepta normalizacije so se uvedle tudi v pedagoško delo v vzgojnih zavodih. Mejniki pri neposrednem delu, kot pravi Skalar (2006), ki jo predstavlja uvedba tega koncepta v vzgojne ustanove, je zaznamoval t. i. Eksperiment v Logatcu. Na tej osnovi so se pozneje razvili različni modeli ukrepanja in se priključili še drugi koncepti, npr. koncept življenjsko usmerjene socialne pedagogike¹. Nas bo natančneje zanimal koncept normalizacije kot začetni in paradigmatični premik v polju socialne pedagogike na področju vzgoje v vzgojnih zavodih.

NORMALIZACIJA VZGOJNIH ZAVODOV

Skalar (1993) in Koboltova (1993) sta konkretizirala nekaj postavk, ki obravnavajo normalizacijo vzgojnih zavodov. Poglejmo si jih:

1. „Ustvariti v zavodu takšne pogoje za življenje in delo, ki bi omogočili gojencem zadovoljevanje potreb. Da bi bilo pri tem čim manj ovir – v režimu, v organizaciji, v odnosih, v arhitekturi, v opremi, v položaju zavoda v soseski, ki bi lahko otežkočale ali preprečevale zadovoljevanje potreb.

¹ Zorc-Mavrova (2006, str. 9) razlaga, da se je koncept življenjsko usmerjene socialne pedagogike razvil kot odgovor na takratne kritike in novonastale družbene spremembe. Uvaja načelo, da je socialnopedagoško delovanje usmerjeno na obvladovanje in premagovanje življenjskih problemov posameznika v celostnem življenjskem kontekstu.

2. Da bi vgradili v institucijo, v pogoje njenega delovanja in v programe, takšne orientacije, ki bi zagotavljale gojencem čimbolj enakopraven položaj z vrstniki izven institucije.
3. Da ne bi vgrajevali v organizacijo in v vzvode funkcioniranja institucije elementov, ki temeljijo na iracionalnih konstruktihi, ki izhajajo iz kapricioznosti in oblastniških, avtoritarno – hierarhičnih pozicij zavodskih delavcev. Življenje v instituciji bi moralo biti regulirano s pravili, ki so rezultat dogovora vseh stanovalcev in so v funkciji interesov stanovalcev in njihovega skupnega življenja oz. bivanja.
4. Da bi izključevali iz institucije, iz njene arhitekture, iz notranje urejenosti prostorov, iz opreme, iz organizacije, iz režima, iz načinov vodenja in upravljanja, iz medosebnih odnosov, dejavnike, ki bi lahko delovali stigmatizirajoče, in bi s tem postavljali gojence v zavodu v manjvreden položaj, v primerjavi z vrstniki, ki ne živijo v zavodu.“ (Skalar 1993, str. 9, 10.)

Koboltova se sprašuje: „Kakšne so potrebe zavodskih otrok? Poenostavljen odgovor v stilu Bergerjevega stavka bi bil: takšne, kot so potrebe vseh drugih otrok, nekaterih drugih in takšne, kot so samo njegove. /.../ Vsak nov korak, je tudi korak v neznano in drugačno, je hkrati tudi korak k homeostazi, k ravnotežju s samim seboj, svojimi potrebami in življenjskimi izzivi. /.../ Potrjevanje lastne identitete in veljave je druga temeljna človekova (otrokova) potreba. /.../ Zadovoljevanje otrokovih osnovnih potreb je predpogoj novega učenja, opuščanja starih in nadomeščanja neadekvatnih z novimi doživljajskimi vsebinami in vedenjskimi oblikami.“ (Kobolt 1993, str. 32, 35.) Razvidno je, da avtorja svoja navodila in usmeritve utemeljujeta na tem, da bi bilo treba pri zavodski vzgoji gojencev izhajati iz njihovih potreb in pravic ter pozitivnih lastnosti. Pomembno je tudi, da so pravila, ki urejajo življenje v zavodu, rezultat dogovora vseh stanovalcev, saj lahko le takšna vzgoja pomeni bolj skladen in učinkovit posameznikov razvoj. Ključen poudarek tega koncepta je, da je potrebno tradicionalne okvirje razmišljanja in delovanja spremeniti tako, da naj se pri sami obravnavi in skrbi za to populacijo ljudi izhaja iz njihovih potreb, pozitivnih lastnosti ter da se odnosi med vzgojitelji

in gojenci ne urejajo več po hierarhičnem principu, temveč po enakopravnem.

Nemara iz navedenih tez lahko razberemo tudi, da novi koncept normalizacije družbo in posameznika razume kot dve ločeni entiteti, ki sta bili do zdaj nekako na silo ločeni, pri čemer je družba s svojo normativno usmeritvijo dominirala nad posameznikom na račun njegovih/njenih potreb, življenjskega ravnotežja in uspešnega soočanja s težavami. Tako je družba posameznika izločila iz družbe, stigmatizirala, kar je za tega posameznika pomenilo osebnostni in socialni propad. Nov koncept normalizacije želi tem posameznikom vrniti status enakopravnega in avtonomnega člana družbe, tako da razume takšna ravnanja institucij in družbe kot stigmatizirajoča in represivna. Če zaostrimo, da bi bilo navedeno mogoče uresničiti, se zdi, da je s stališča koncepta normalizacije bolj pomembno, da pravila institucije in zahteve družbe izhajajo iz posameznikovih potreb, kot pa da uveljavljajo družbena in institucionalna načela ter pravila delovanja.

V nadaljevanju bomo problematizirali postavko, da zadovoljevanje posameznikovih potreb vodi v vzpostavljanje posameznikove individualnosti in avtonomije. Sam pojem avtonomije razumemo kot pojem, ki se nanaša na osebo kot individuum in zajema področje posameznikove neodvisnosti, samostojnosti pri odločanju o lastnih življenjskih usmeritvah. V slovarju filozofskih pojmov *Stanford encyclopedia of philosophy* (Buss, 2002) avtorica poglavja o avtonomiji S. Buss (prav tam) opredeljuje, da je avtonomen posameznik tisti, ki postavlja zakone samemu sebi, tisti, ki poveljuje samemu sebi. Pojem avtonomije avtorica povezuje s pojmom samointegracije, ki pomeni, da je posameznik skladen s samim seboj; da sprejema odločitve, ki ga ne spodkopavajo kot osebo. V okviru analize navedene postavke nas bosta zanimala dva osrednja problema: 1. problem razumevanja avtonomije posameznika v relaciji do zakona kot instance, ki je nad posameznikom kot subjektom; 2. vloga diskurza potreb pri konstituciji posameznika kot avtonomnega subjekta. Vprašali se bomo, ali je zadovoljitev posameznikove potrebe mogoče postaviti kot izhodišče in pogoj za vzpostavitev posameznikove avtonomije? Ali je mogoče zadovoljitev potrebe posameznika postaviti pred zadovoljitev

zahtev in pravil družbe, da bi posameznik lahko tako vzpostavil in ohranjal svojo individualnost in avtonomijo?

PROBLEMATIČNE TOČKE KONCEPTA HIERARHIJE OSNOVNIH POTREB

Kot izhodišče naše nadaljnje razprave bomo vzeli znano že klasično delo A. Maslowa *Motivacija i ličnost* (1976). Menimo, da je to delo še vedno pomembna referenca v pedagoškem polju, saj utemeljuje vpeljavo pojma potrebe kot motivacijske sile na področju delovanja in izgrajevanja posameznikove osebnosti. Maslow (prav tam) je opredelil hierarhijo človekovih osnovnih potreb kot temeljnih motivacijskih gonilnih posameznikovega delovanja. Avtor na dnu lestvice postavi fiziološke potrebe, nadaljuje s potrebo po varnosti, pripadnosti in ljubezni, na najvišjo točko lestvice pa umesti potrebo po samospoštovanju ter samoaktualizaciji. Na prvi pogled se zdi ta razvrstitev ustrezna in jasna, zanimivo pa je, da avtor sam poda pomisleke o ustreznosti postavljene hierarhije. Pravi, da je navedeno hierarhijo pravzaprav težko popolnoma generalizirati, saj obstaja več izjem. Ena je, da je nekaterim ljudem bolj pomembno spoštovanje kot ljubezen. V nadaljevanju pravi, da imajo nekateri ljudje močan nagon po ustvarjanju, ki je tako njihova najvišja potreba in je prisotna kot bolj primarna, kljub nezadovoljenosti nižjih, primarnih potreb. Relativnost veljavnosti hierarhije se pokaže tudi s stališča, da postavljeno zaporedje potreb ne pomeni, da se neka potreba pojavi samo takrat, kadar je zadovoljena tista, ki je pred njo. Polega tega navaja tudi različne stopnje zadovoljitve potreb, ki jih lahko generaliziramo: „... povprečni prebivalec ima zadovoljenih približno 85 % fizioloških potreb, 70 % potreb po varnosti, 50 % po ljubezni, 40 % potreb po samospoštovanju in 10 % potreb po samoaktualizaciji.“ (Prav tam, str. 109.)

Mi se najprej sprašujemo, ali nam ti primeri ne govorijo o kontradiktornostih ali vsaj nerazrešenih dilemah znotraj same hierarhije osnovnih potreb? Ali lahko pristanemo na tezo, da hierarhija sicer velja za večino, v nekaterih primerih pa ne? Kako

lahko razumemo postavitev osnovnih potreb pri tistih ljudeh, ki ne sledijo zastavljeni hierarhiji? Kaj nam kažejo izjeme?

Poglejmo si še nekaj takšnih primerov izjem. Maslow (1976) pravi, da obstajajo tako imenovane psihopatske osebe, ki so zaradi pomanjkanja ljubezni v najzgodnejših letih življenja popolnoma izgubile potrebo po ljubezni. Poleg tega, kot nadaljuje, ne smemo spregledati, da je bila do zdaj hierarhija utemeljena na osnovi zaveštno doživetih primanjkljajev in ni bilo upoštevano vedenje, ki naj bi bilo skladno s tem. „Rekli smo, da bo oseba, ki je prikrajšana za dve potrebi bolj intenzivno doživljala pomanjkanje bolj osnovne potrebe. S tem pa ne povemo, da bo tudi delovala v skladu s svojimi željami.“ (prav tam, str. 108.) V prvem primeru avtor izpostavi vprašanje formiranja osnovnih potreb in posledice njihove nezadovoljenosti (posameznik lahko postane psihopat), vendar se s tem ne ukvarja bolj podrobno. V drugem primeru omeni problem usklajenosti posameznikovih želja in vedenja, a tega problema spet ne razvija naprej. Odgovori le tako, da opozori, da ne smemo pozabiti, kako vedenje poleg potreb in želja usmerjajo še druge determinante. Avtor torej preusmeri pozornost na druge dejavnike (patologija, problematično otroštvo, usklajenost želja in vedenja), ki imajo sicer določen vpliv na zadovoljitev potreb, a ne vemo, kakšnega in zakaj. Izjemne primere avtor izpostavi, vendar te izjeme ne vzpostavijo dvoma v splošne teze njegove teorije, prej obrnjeno, v argumentaciji so postavljene v funkcijo potrjevanja teorije. Prav tako ne postavi pod vprašaj razmerja med posameznikovimi željami in dejanji. V okviru tega razmerja sicer nakaže dilemo, ko pravi, da se lahko fiziološke potrebe zgolj kažejo kot fiziološke. „Kaj bo rekla oseba, ki le misli, da je lačna, a v resnici teži po utehi ali je odvisnik, in nima dejanske potrebe po vitaminih in proteinih.“ (Prav tam, str. 93.) Primer izpostavlja, da lahko posamezniku potreba po hrani služi povsem drugemu namenu in je torej ta (skriti) namen s tega stališča delovanja strukture subjekta bolj primaren oziroma pomembnejši od fiziološke potrebe po hrani, ki bi jo motivirala zgolj lakota. Vendar, kot že rečeno, avtor ta pomislek spet hitro odpravi s sklicevanjem na neko relativno veljavnost hierarhije in pravi, da se kljub temu dejstvu fiziološke potrebe še vedno pojavljajo zgolj kot fiziološke, čeprav ne popolnoma. Ali ni

v tem pomisleku in v drugih skrita resna dilema? Kako to, da je za nekatere ljudi lahko potreba po spoštovanju bolj primarna od potrebe po ljubezni? Kako to, da lahko psihopat, čeprav njegova osnovna potreba po ljubezni ni zadovoljena, še vedno (navidezno) zadovoljuje druge, višje potrebe v hierarhiji? Mi se na tem mestu sprašujemo ne nazadnje tudi, kako to, da lahko človek le navidezno zadovoljuje neko potrebo?

Navedeni primeri v teorijo hierarhije osnovnih potreb vnašajo pomembne dileme. Avtor jih pušča odprte, kar povzroča nejasnosti v sami teoriji. Kadar se zdi, da je avtor te dileme razrešil, nam razmislek pokaže, da se je skliceval na kvantitativne razlike v smislu bolj – manj, pogosto – redko, popolnoma – ne popolnoma itn., ki problema ne razjasnijo, ampak speljejo na področje vprašanja kvantifikacije in sklicevanj na izjeme. Menimo, da se problem s tem le zamegli. Zanimivo je, da lahko nekaj podobnega opazimo tudi pri konceptu normalizacije. Spomnimo se, da je osnovna dilema, ki jo postavlja koncept normalizacije – ali je za posameznikov avtonomni razvoj bolj pomembna zadovoljitev njegovih/njenih potreb, pravic ali so bolj pomembne zahteve in pravila družbe, institucij –, postavljena v enak okvir bolj/manj pomembno. Razvidno je torej, da tudi koncept normalizacije problem postavlja v kontekst kvantificiranih vrednostnih sodb. Po našem razumevanju gre v tem razmerju prej za dvojno različnih vidikov posameznikovega delovanja oziroma za dvojno polj, ki sta si konceptualno različni, vendar navezani druga na drugo – gre za polje posameznikove potrebe in polje zahtev družbe. Poskušali bomo pokazati, da zadovoljitve posameznikovih potreb ne moremo postavljati v izključujoče razmerje z zadovoljevanjem zahtev družbe. Ne gre torej za vprašanje ali–ali, bolj–manj itn. Treba je podrobneje pogledati razmerje med tema dvema poljema in proučiti, kje se stikata ali/če celo vzpostavljata pogoje posameznikove osebne avtonomije in enakopravnosti z drugimi člani družbe.

SIMPTOM ALI SIGNAL?

Če naša zastavljena vprašanja v zvezi s hierarhijo potreb Maslowa povzamemo v skupno rdečo nit, lahko rečemo, da se omenjene dileme pojavljajo na mestih, ki govorijo o določenem paradoksu posameznikovega delovanja na področju zadovoljevanja lastnih potreb. Maslow (1976) navaja, da se za psihopate zdi, da ne težijo k ljubezni, čeprav je to človekova bolj primarna potreba – nekateri ljudje delajo nekaj, čeprav jih to ne zadovoljuje in jih celo vodi v odvisnost; spet drugi delajo nekaj, želijo pa si čisto nekaj drugega. Omenili smo že primer razmerja med lakoto in ljubeznijo, ki ga bomo vzeli za izhodišče naše razlage. Maslowa zanima, zakaj se potreba po ljubezni lahko kaže kot zahteva po hrani. Razloži, da se lahko med dvema dražljajema vzpostavi asociativna vez, ker je drugi poljubni dražljaj zgolj signal, ki ni ‚zadovoljitelj‘ prvega dražljaja. Ker je lakota zgolj signal za potrebo po ljubezni, se obe potrebi sicer pojavljata skupaj, a ker je lakota zgolj signal, ta ne bo nikoli zadovoljila potrebe po ljubezni. Mi se sprašujemo, kako to, da se med potrebo po hrani in ljubeznijo vzpostavi asociativna vez? Kako to, da je lakota signal potrebe po ljubezni? Na tem mestu avtor poleg učenja prek asociacij izpostavlja še kanaliziranje. Meni, da se zdrava zadovoljitev potreb po ljubezni, spoštovanju, razumevanju itn. dogaja ravno s kanalizacijo. „Kanalizacija je daleč bolj pomembna vrsta učenja, ki ni zgolj asociativna po svoji naravi, oziroma, mi se naučimo, kateri objekti so pravi zadovoljitelji in kateri niso, kateri od zadovoljiteljev najbolj zadovoljujejo in katerim je potrebno iz različnih razlogov dati prednost.“ (Prav tam, str. 141.) Na osnovi citata lahko sklepamo, da se je tisti posameznik, ki z zahtevo po hrani v resnici išče ljubezen, napačno naučil, kateri so pravi zadovoljitelji potrebe po ljubezni. Avtor nam je torej pokazal, da se človek lahko nauči napačnega ali pravilnega zadovoljevanja svojih osnovnih potreb, in to je razlog, da nekateri niso zadovoljni s tem, kar počnejo. Vendar vprašanje še vedno ni razrešeno – zakaj posameznik, čeprav mu napačna zadovoljitev ne prinaša zadovoljstva, vztraja v njej? Če izhajamo iz Maslowa, se moramo vprašati, zakaj se posameznik preprosto ponovno ne nauči ‚pravilne‘ zadovoljitve? Zakaj ta ‚napačna‘ zadovoljitev tako

vztraja? Če smo natančni, potem vidimo, da je osrednji problem, okoli katerega se suče avtor, posameznikova zadovoljitev. Ves čas namreč govorimo o tem, kako v delovanje posameznika umestiti zadovoljitev potrebe, pa naj bo to zadovoljitev posameznikove višje ali nižje potrebe, napačna zadovoljitev itd. Paradoksa v zvezi s tem, da je lahko potreba napačno zadovoljena in da posameznik v takšni zadovoljitvi celo vztraja, ne moremo odpraviti z razlago, da se je naučil ‚napačnega‘ zadovoljevanja potreb. S katerega vidika lahko rečemo, da obstaja ‚napačna‘ ali ‚prava‘ zadovoljitev potreb? Obstaja torej neke vrste ‚negativna‘ zadovoljitev, v kateri posameznik lahko vztraja.

Odgovore na zastavljene probleme bomo poiskali pri J. Lacanu (1996) in njegovem delu *Štirje temeljni koncepti psihoanalize*. Naj ponovimo – izhajajoč iz Maslowa (1976) je lakota lahko zgolj signal za potrebo po ljubezni, zato se obe potrebi pojavljata skupaj in se pogojujeta na osnovi vzpostavljene asociativne zveze, ki jo posameznik vzpostavi in utrdi s kanaliziranjem vedenja. V okvirih psihoanalitične teorije je zahtevo po hrani pri ‚napačni‘ zadovoljitvi mogoče razložiti kot *simptom* zahteve po ljubezni, ne signal. Simptom je psihična tvorba, v kateri je zgoščena nezavedna psihična vsebina, ki jo je posameznik sicer poskušal pozabiti, potlačiti, ker je bila zanj travmatična, a mu to ni popolnoma uspelo. Ta neuspeh se je izoblikoval v simptom. Simptom je, še drugače rečeno, kompromisna tvorba med zadovoljitvijo nagona in učinki, ki so posledica ponotranjenja družbenih zahtev pri posamezniku. Delo psihoanalize je ravno ugotoviti, zakaj in kako se je simptom izoblikoval. Lacan ne pristaja na to, da posameznikovo vedenje zreducira na vprašanje o njegovi funkcionalnosti za posameznika ali okolje, družbo. Posameznikovo vedenje se za psihoanalizo ni izoblikovalo skozi pogojevanje, v katerem se odzivamo na signale. Mislimo, da je s teorijo pogojevanja mogoče razložiti določene značilnosti in zakonitosti posameznikovega vedenja. Hkrati pa prav tako menimo, da so v posameznikovem delovanju prisotni še drugačni mehanizmi, ki jih ta teorija ne zajame. Za našo razpravo bi lahko rekli, da se psihoanaliza zastavljenega problema loteva tako, da v središče postavi posameznika kot kompleksno in simbolno bitje, ki deluje v polju govora in govorice kot simbolne strukture.

KONCEPT NAGONA – JE MOŽNA ZADOVOLJITEV BREZ SUBJEKTA?

Lacan (1996) pojasnjuje, da se v psihoanalitični praksi srečujemo s pacienti, ki niso zadovoljni s tem, kar so. Hkrati pa je vse, kar so, odvisno od zadovoljitve. „Zadovoljujejo nekaj, kar nedvomno nasprotuje tistemu, s čimer bi se lahko zadovoljilo, ali – bolje povedano – zadoščajo *nečemu*. Niso zadovoljni s svojim stanjem, toda kljub temu v tem tako malo zadovoljujočem stanju, se zadovoljujejo. Vprašanje je ravno v tem, kateri je tisti *se*, ki je tu zadovoljen.“ (Prav tam, str. 154.) Zadovoljitev, v kateri je navzoče neugodje kot zadovoljitev, je paradokсна, a možna. V tej „napačni“ zadovoljitvi posameznik vztraja, ker s tem zadošča „nečemu“, kot se izrazi Lacan. V tem smislu je simptom, kot pravi Lacan, „nekaj za nekoga“ (prav tam, str. 146). Simptom je vključen v zadovoljitev in ta zadovoljitev kot simptom služi nečemu ali, drugače rečeno, simptom je to, kar Maslow imenuje „nepravilna zadovoljitev“. Vendar razumevanje pomena simptoma in koncepta nagona z Lacanovega stališča pripelje do nekega drugega sklepa – ne zgolj do ugotovitve, da se posameznik nauči napačnega zadovoljevanja svojih potreb. Kadar govorimo o zadovoljitvi, se resda dotikamo tudi področja izkustva in psihičnega doživljanja na ravni ugodje-neugodje, vendar po Lacanu zadovoljitve ne moremo opredeliti zgolj kot pogojeno izkustvo nekega ugodja ali neugodja. „V izkustvu res naletimo na nekaj, kar pritiska tako močno, da je ta pritisk čutiti celo prek samih represij – sicer pa, če naj nastopi represija, potem mora biti onstran nje nekaj, kar pritiska. Tu nam ni treba iti ne vem kako daleč v analizo odraslih, zadošča že, da smo praktiki otroške analize, pa nam mora biti znan element, ki daje klinično pomembnost vsakemu izmed primerov, ki smo jih morali obravnavati, in ki se imenuje nagon.“ (Lacan 1996, str. 150.) Za Lacana se izkustvo zadovoljitve dogaja v okviru nagona v tisti točki, ko trčimo ob silo, prisilo, ki vztraja in daje zadovoljitvi značaj vztrajnosti, represije. Tudi Maslow (1976) razmišlja na prvi pogled v podobni smeri, ko pravi, da se človek s kanaliziranjem nauči uporabljati svoje instinkte in pri tem pristaja na to, da v posamezniku obstaja izvorno jedro, „resnični“ jaz, ki deluje na ravni človekovih instinktov. Iz tega je razvidno, da

Maslow problem instinkta pri človeku obravnava s stališča dileme, kaj je tisto v človeku, kar bi lahko opredelili kot instinkt, resnični jaz, in kaj ni. Lacan (in pred njim Freud) pa pod drobnogled vzame ravno samoumevnost tega, da obstaja neko področje, ki ga opredeljujemo kot ‚resnični jaz‘, instinkt. Freuda zanima, kaj je v sami nagonski naravi človeka. Lacan sledi Freudu v tem, da opusti pojem instinkta in opredeli pojem nagona, ki poudari prav ne-biološko, ne-totalizirajočo, ne-izvorno osnovo nagona in tako posledično ne-funkciološko osnovo posameznikove zadovoljitve.

Koncept nagona torej vpeljujemo na točki, ko smo trčili ob paradoks zadovoljitve in problem razumevanja koncepta nagona, ki je drugačen od pojma instinkta. Kako je potemtako opredeljena zadovoljitev subjekta v konceptu nagona? Če posameznik kljub neugodju vztraja v zadovoljitvi, z drugimi besedami, če se nagon v vsakem primeru zadovolji – kje je tu sam posameznik, subjekt, njegova volja, motivacija k dejanju, če pa pri vsem skupaj doživlja neugodje? Lahko potem rečemo, da si posameznik želi škodovati? Je subjekt tisti, ki se v tej paradoksalni zadovoljitvi zadovoljuje? Lacan nam poda jasen odgovor na to dilemo. »Enigmatična narava Freudove predstavitve nagona je, da nam hoče dati neko radikalno strukturo – strukturo, v kateri nikakor še ni subjekta.« (Lacan 1996, str. 167.) Nagon ni dražljaj, ‚resnični jaz‘ ali nekaj, s čimer lahko subjekt popolnoma upravlja, ampak zajema delovanje, ki ga je mogoče strukturirati; je delovanje, vezano na točno določeno strukturo. Nagon je tista komponenta zadovoljitve, v katero ni vključena subjektova volja, motivacija ali, drugače rečeno, volja in zavest posameznika sta postavljeni v funkcijo zadovoljitve nagona, zadovoljitev nagona producira ravnanja, katerih razlogi se ne artikulirajo na ravni zavesti in z vidika družbenih norm, ‚racionalno‘ oblikovanih hotenj. To, da posameznik vztraja pri napačni zadovoljitvi, npr. prenašanju s hrano, stradanjem, alkoholizmu itn., nam priča o tem, da obstaja mehanizem, ki to delovanje omogoča in hkrati z vztrajnostjo, ki ni subjektova, preprečuje, da bi se prenehalo. Ravno ta ‚mehanizem‘ Lacan opredeli s konceptom nagona.

STRUKTURA NAGONA

Nagon je, kot pravi Lacan (prav tam, str. 150), konstante Kraft, konstantna sila. Nagon ni pritisk. Pritisk kot element koncepta nagona pomeni sicer določen stimulus, dražljaj, ki pa ne prihaja iz zunanjega sveta, ampak pomeni notranji dražljaj. Dražljaj ima v konceptu nagona notranji, psihični izvor in ni zunanji stimulus, na katerega bi se denimo odzivali po principu pogojevanja. Pritisk kot element koncepta nagona je treba razumeti kot notranji vzgib, ki ni trenuten, ampak deluje nenehno. In če ne deluje kot trenutni dražljaj, 'klic narave' ali seksualni vzgib, kakšna je potem njegova struktura? Nagon se kot konstantna sila ohranja ravno s tem, da ga ne zadovolji noben realni objekt. Lacan (prav tam) pravi, da ko se nagon dokoplje do svojega objekta, nekako izkusi, da ravno to ni tisto, kar ga zadovolji. V tem smislu je nagon, kakršen se kaže v psihični realnosti subjekta, vselej delen (objekta ne dobi, objekt se ne 'izrabí', nagon ne zamre).

Poglejmo si še natančneje razumevanje objekta v konceptu nagona. Kako torej lahko razumemo objekt nagona v povezavi z razumevanjem nagona kot konstante sile? Lahko rečemo takole: kadar dojenček sesa materine prsi, ob tem ne doživlja zgolj občutka sitosti, ampak tudi ugodje sesanja. Ugodja ne doživlja samo zato, ker ga mleko nasiti ali zaradi prsi samih (za to bi zadoščala že steklenička z dudo v obliki prsi). Ključno je, da so to *materine* prsi in ob sesanju dojenček ponavlja zadovoljitev prek ustnega ugodja. Prsi so v njegovi psihični strukturi objekt, ki mu prinaša *psihično* (libidinalno) ugodje in zadovoljitev. Enak status imajo realni objekti, ki otroku povzročajo neugodje. To pomeni, da objekt nagona ni vezan na občutje ugodja ali neugodja v smislu, da bi se razlikoval glede na ti dve občutji. Objekt nagona je stična točka fizične in psihične zadovoljitve, pri čemer se zaradi specifičnega simbolnega in strukturnega ustroja zadovoljitev ponavlja – gre za avtomatizem. Objekta nagona ne moremo opredeliti zgolj kot realni objekt (prsi, hrana, pajek, mati kot fizična oseba itn.), objekt, opredeljen z realno funkcijo, ampak je objekt, ki je prisoten hkrati tudi na drugi, simbolni in negativni ravni. Vprašati se moramo torej, katero je torej tisto *mesto* (simbolno mesto), ki ga zaseda

realni objekt v konceptu nagona? Temu (simbolnemu) mestu kot mestu objekta Lacan pravi *objet a*. Težava nastane, kadar realni objekt (hrana, oseba itn.) v celoti postane dejansko sredstvo zadovoljitve s ciljem, da se bo ta zadovoljitev v celoti izvršila, da se bo objekt zadovoljitve 'porabil', 'iztrošil'. To je cilj, ki ga nagon ne more izvršiti, zato se zadovoljitev tako trdovratno ponavlja. Ker se, v' posamezniku ohranja status subjekta in ker je kot posameznik vpet v družbeno določene vrednote, mu 'napačna' zadovoljitev prinaša neugodje, nezadovoljstvo, hkrati pa se zdi, da sam nima vpliva na to, da bi se ta zadovoljitev prenehala (prav tam).

Že na tej točki lahko opazimo, da smo prešli na neko drugo raven človekovega delovanja in za seboj pustili raven potrebe. Pojem potrebe namreč implicira, da je cilj posameznikove zadovoljitve določen objekt (hrana, oseba, predmet, občutje, družbeni status), za katerim posameznik stremi in ga lahko ne nazadnje tudi neposredno poseduje. Koncept nagona pa nam pokaže, da cilj zadovoljitve ni objekt v pozitivnem smislu, torej objekt, ki ga lahko dobi, ima, ampak je zgolj pridobitev na psihični ravni. Še več, je pridobitev, ki ohranja svoj status nezadovoljenosti.

NAGON NI 'RESNIČNI' JAZ POSAMEZNIKA

Poskušajmo na osnovi dosedanje razlage povzeti in potegniti sklepe v zvezi s posameznikovo 'napačno' zadovoljitvijo. Paradoksna ali napačna zadovoljitev je torej možna, ker človekovo delovanje na ravni zadovoljitve usmerja nagon. Nagon ni zgolj notranji dražljaj ali 'izvorno' jedro v posamezniku, ampak je mehanizem, struktura, ki 'vpreže' delovanje posameznika in ga usmerja po določenih poteh brez njegove volje, ali bolje rečeno, usmerja ga mimo zavesti kot instance, ki sledi (po Freudu) načelu realnosti (to je realnosti, ki jo seveda na splošno predstavljajo večinske norme družbe). Tej strukturi se subjekt ne more izogniti, saj je to konstantna struktura v posameznikovem psihičnem delovanju, v katero je subjekt kot simbolno bitje že postavljen. S tega stališča bi lahko rekli, da je nekaj inherentnega za subjekt. Teza, da je nagon nekaj inherentnega za subjekt, ne pomeni istega, kot bi bilo to mogoče razumeti z Maslowovega stališča. Ključen

Lacanov poudarek v zvezi z razumevanjem nagona in nagonске narave posameznika je, da je nagon samostojen mehanizem, ki deluje po principu avtomatizma, pa čeprav brez nadzora subjekta (oziroma usmerjanja z zavestjo posameznika). Zdaj lahko tudi razumemo, zakaj (tudi) ‚napačna‘ zadovoljitev vztraja. Vztraja zato, ker je podvržena točno določenemu mehanizmu delovanja, ki ga subjekt ne more – vsaj ne v celoti – usmerjati. Poleg tega se njegova vztrajnost ohranja še s tem, da nagon objekta nikoli ne doseže, poseduje, ‚izrabí‘ – deluje kot konstantna sila. Nagonu – mehanizmu zadovoljitve – ni mar, kaj ob tem doživlja subjekt, saj z vidika nagona ‚napačna‘ zadovoljitev ne obstaja. Napačna zadovoljitev je lahko ‚napačna‘ s stališča subjekta, kolikor je kot subjekt podvržen delovanju želje, in vpet v družbo je ponotranjil njene zahteve. Z uvidom torej, da je nagon mogoče konceptualizirati na ravni strukture, in ne subjektove ‚resnične‘ narave, lahko razložimo ‚napačno‘ zadovoljitev. Na tem mestu je ključna poanta, da zadovoljitev sama po sebi ni napačna. Kolikor razmerje med nagonom in subjektom vselej zaznamuje zgrešeno srečanje, je z vidika nagonске strukture vseeno, ali je subjekt zadovoljen ali ne, nagon bo kljub temu deloval in zanj je vsaka zanj ustrezna zadovoljitev prava.

ŽELJA IN ZAKON KOT TEMELJA NORMALIZACIJE POSAMEZNIKA

Pokazali smo, da v zadovoljitev nagona ne moremo hkrati umestiti tudi zadovoljitve subjekta. Poleg tega smo koncept nagona postavili na raven subjekta kot simbolnega, diskurzivnega bitja. To raven ‚naturalistični‘ pojem potrebe zgreši. Od tod lahko po Lacanu napredujemo zgolj po poti, ki zadovoljitev nagona in zadovoljitev subjekta povezuje v instanci želje. V nadaljevanju si bomo torej pogledali, kako lahko razumemo točko, v kateri nagon ‚vpreže‘ delovanje posameznika na ravni njegove/njene zadovoljitve kot subjekta želje, pri čemer si subjekt pridobi delež avtonomije.

J.-A. Miller (1983) pravi, da želja ni funkcija, ki bi jo lahko zadovoljili. Objekt nagona, kot smo ga opredelili zgoraj, je mogoče locirati v polju govorice. Freudova temeljna postavka

psihoanalitične prakse je, naj pacient govori, kar mu pride na misel. Na podlagi pacientovih pripovedovanj, pa naj bodo še tako kaotična, je iskal lapsuse, nejasnosti, nelogičnosti – v teh vrzelih je iskal vzroke za njihovo patologijo. Iz te osnovne postavke je Lacan utemeljil idejo, da je objekt želje (in nagona) mogoče locirati v govorici. Še več, lahko ga zgolj ‚lociramo‘, ne moremo pa ga opisati, postaviti kot simbol, pozitivirati. Lociramo ga lahko s preprostim vprašanjem: To mi govori, vendar kaj s tem hoče? Kot že rečeno, je Lacan ta objekt poimenoval objet a. Objet a je torej zgolj razlika, ki jo vzpostavlja navedeno vprašanje. Je pomanjkljivost, pomanjkljivost same simbolne strukture (govorice) kot nosilke pomena. Z drugimi besedami, prav na mesto vprašanja, ki sega onstran izjave, na mesto tega ‚... kaj s tem hoče?‘ se umešča želja kot različna od zahteve in hkrati mesto objekta a kot vzroka želje. „Želja je nekaj, kar se artikulira. Svet, v katerega vstopi in v katerem napreduje, prav ta svet tu doli, ni nekakšen *Umwelt*, v katerem bi lahko zadovoljili svoje potrebe, temveč je svet, v katerem vlada govor, ki željo vsakogar podvrže zakonu želje Drugega.“ (Lacan 2004, str. 17.) Nagon in željo je Lacan povezal v pojmu objet a. V primeru želje subjekta imamo opraviti s samim subjektom, ne zgolj z mehanizmom zadovoljitve nagona. Želja subjekta ni vezana na potrebo, temveč na govor, na zahtevo Drugega (družbeno določene mreže pomenov; osebe, ki nam predstavlja avtoriteto). Želja nas torej postavi tudi pred nalogo, da se sami začnemo spraševati o tem, kaj postavljena zahteva od nas pravzaprav hoče. S tem vprašanjem subjekt ‚išče‘ trenutek ‚prepoznanja‘, trenutek, v katerem ‚se prikaže‘ objet a kot vzrok (njegove) želje. V razmerju do zahteve, ki se jasno artikulira in določa neko konkretno dejanje (npr. zahteva, da se nalogo reši vedno po kosilu), se želja navezuje na ‚hrbarno‘ stran zahteve. Željo lahko sicer tudi izrazimo, povemo, vendar ima želja, o kateri govori Lacan, drug status. ‚Lacanova‘ želja se navezuje na zahtevo instance Drugega, je želja, ki je vezana na formiranje subjekta skozi ponotranjenje zahteve Drugega. In če sklepamo naprej, to pomeni, da lahko le prek zahteve poiščemo, lociramo željo in se formiramo kot subjekt. Pri posameznikih, ki vztrajajo v zadovoljivosti, ki jim ne prinaša ugodja, gre torej za problem

odnosa do osebe, ki jim predstavlja avtoriteto, in problem odnosa do zahtev, ki niso bile ustrezno ponotranjene.

S tem v zvezi Lacan ločuje, recimo temu, dve vrsti zahtev. Zahteva, ki izhaja iz simbolnega Zakona in temelji na pravilu, ki ne izhaja neposredno iz volje nosilca tega zakona (očeta, matere, učitelja itn.), je simbolna zahteva. To je zahteva, ki vzpostavlja formo občosti. Simbolna zahteva vzpostavlja razumevanje, da je Zakon nekaj, kar je nad vsemi, tudi nad nosilci simbolnega Zakona. Če pa zahteva temelji na trenutni volji nosilca, je kaprica in ne deluje na ravni simbolnega Zakona. Spomnimo se, da je Skalar (1993) navajal, da je treba v delovanje ustanov uvajati pravila, ki ne temeljijo na kapricioznosti vzgojiteljev, s čimer soglašamo. Ne soglašamo pa s tem, kako je ta problem razrešil. Problem kapricioznega postavljanja pravil je namreč razrešil s tem, da je določil, da je pravila treba postavljati v dogovoru in soglasju vseh stanovalcev (tudi gojencev). S tem je določil, da so gojenci tudi tisti, ki postavljajo pravila delovanja v zavodu, s čimer je po našem mnenju razveljavil pomen pravila kot družbeno določenega Zakona, ki je nad gojenci in ga morajo ti šele ponotranjiti. Ključna šibka točka avtorjevega argumenta je, da ni razložil simbolne, nekapriciozne zahteve vzgojiteljev od kapriciozne. Zahteve, npr. da se ne pretepa, da se dela domače naloge, da se ne govori grdih besed itn., imajo svojo simbolno vrednost zgolj takrat, ko veljajo kot pravila za vse in se jih mora upoštevati ne glede na trenutno razpoloženje ali situacijo. Nosilci simbolnega Zakona (vzgojitelji) morajo kršitev tudi opredeliti kot tako in jo sankcionirati. Vendar to ne pomeni, da bi morali že samo pravilo postaviti v dogovoru z gojenci. S tem ko opozorijo na kršitev pravila in ne dovolijo, da bi se kršitev izvajala, ravno pokažejo, da pravilo velja za vsakogar in ni stvar dogovora. Na osnovi simbolno vzpostavljenih pravil se bo otroku, ki se bo vprašal; To mi govori, a kaj s tem hoče?, odprlo polje načel in simbolnega Zakona. Medtem ko v drugem primeru, ko bodo zahteve nosilcev avtoritet temeljile na njihovi trenutni volji (ali na volji gojencev) in ne bodo hkrati tudi načela njihovega delovanja ali jih ne bodo sankcionirali, vprašanje ne bo odpiralo polja načel, ampak kapriciozno voljo, moč, dominacijo. V tem tiči tudi problem vzpostavitve subjekta kot subjekta želje. Lacan subjekta

ne odveže podreditvi simbolnemu Zakonu. Zgornja misel pravi, da je v polju govora želja podrejena zakonu želje Drugega. Pokaže pa, da ta podreitev ni absolutna, saj odpira polje, v katerem subjekt lahko doseže (edini) delež svobode. Ta delež svobode se imenuje želja. K temu je treba dodati pojasnilo, da je Drugi v Lacanovi algebri ravno polje simbolnega, zato se lahko subjekt vzpostavi kot subjekt želje le na podlagi simbolnega Zakona. Če torej posameznik ni podrejen temu polju, če nima ponotranjenih simbolnih načel, pravil, norm, je kot subjekt želje zgubljen.

Če zdaj povzamemo delovanje nagona in opredelitev subjekta kot subjekta želje, lahko rečemo, da je nagon mehanizem, struktura, ki 'poganja' proces vzpostavitve želje subjekta v polju Drugega. Koncept nagona sicer že deluje v polju pomena, a se ne meni nujno za to. Šele polje simbolnega Zakona, zahteve subjekt popelje po poti njegove želje, skozi katero se vzpostavi kot (avtonomni) subjekt. Menimo, da se nam zdaj lahko zdi utemeljena naslednja Lacanova opazka: „Dvoumnost izraza individualnosti ni v tem, da smo nekaj enkratnega kot tole telo tukaj, in ne neko drugo. Individualnost je v celoti povzeta v privilegiranem razmerju, v katerem kot subjekt kulminiramo v želji.“ (Lacan 1992, str. 38.)

SKLEP – NORMALIZACIJA KOT VZPOSTAVITEV SUBJEKTA ŽELJE

Skozi našo razpravo sta nas zanimali dve vprašanji, in sicer, kakšno raven ali polje posameznikovega delovanja implicira pojem potrebe in njene zadovoljitve ter kako se v sklopu razmerja do zahtev družbe vanju vpleta problem avtonomije posameznika. Skozi koncept nagona smo pokazali, da zadovoljitev posameznika kot subjekta ni umeščena zgolj na raven diskurza zadovoljitve potreb. V samem mehanizmu posameznikove zadovoljitve nagona ni pomembna volja posameznika, temveč delovanje nagona kot posebne strukture v posameznikovi psihični realnosti. S konceptom želje smo pojasnili neločljivo povezanost simbolnega Zakona (družbe, staršev itn.) in posameznikovo subjektivacijo, avtonomijo. Diskurz potreb, znotraj katerega socialna pedagogika misli, da

koncept normalizacije ni primeren, če se hkrati s tem ukvarjamo tudi s konstitucijo subjekta kot avtonomnega individuuma. Normalizacija, kot jo uvaja socialna pedagogika, zgolj zasluti problem vzpostavljanja avtonomije posameznika v razmerju do uveljavljanja družbenih zahtev v točki, ko se naslavlja na spremembo v kapricioznem uveljavljanju pravil družbe. V točki, kjer izpostavlja zadovoljevanje zahtev posameznika kot pogoj njegove avtonomije, zgreši. Zgreši zato, ker ne artikulira nujnosti uveljavljanja simbolnih zahtev družbe kot *pogoja* subjektivacije posameznika. Družba ali institucija kot simbolna organizacija sicer mora vključevati kot del svojega delovanja tudi zadovoljevanje potreb svojih članov (zagotavlja socialno in zdravstveno varnost, skrbi za primerno rast plač, ureja gospodarstvo, preprečuje izkoriščanje, stigmatizacijo itn.), saj drugače njen obstoj ni smiselni oziroma mogoč. Vendar s tem delovanjem ne more vzpostaviti posameznikove avtonomije.

Pokazali smo, da kadar govorimo o konstituciji posameznika kot subjekta, o njegovi avtonomiji kot individuuma, ne moremo pristati na raven zadovoljitve potrebe kot ključnega pogoja za vzpostavitev te avtonomije. Ob pojmu potreb, ki je do določene točke lahko relevanten, je treba predvsem vključiti koncept nagona in koncept želje, ki sprevrneta samo perspektivo in razumevanje posameznikovega delovanja. Raven zadovoljitve potreb ne vzpostavlja avtonomije in ne mobilizira posameznika kot subjekta, ampak ostaja na razumevanju posameznika kot biološkega in psihološkega bitja, katerega razvoj in delovanje usmerjajo določeni biološki in psihološki dejavniki. Raven želje in koncept nagona pa odpirata določeno perspektivo, ki razcepi samo 'biološko-psihološko' polje posameznika. Izkaže se, da to polje ni tako preprosto ločeno, ampak se v njem prepletata nagon in želja prek vpetosti subjekta v govorico, diskurz in prek tega v družbo. Mesto avtonomnega subjekta je (še) v želji, in ne potrebi. In če vzpostavitev avtonomnega subjekta pomeni tudi njegovo normalizacijo, potem ta poteka prek ponotranjenja simbolnega Zakona in vzpostavitve subjekta želje, ki pa je vseskozi družbeno posredovan. Te vpetosti subjekta v družbo ni mogoče nikakor odpraviti – treba pa jo je reflektirati.

Če strogo izhajamo iz tega, da je družba tisti krivec, ki s svojimi represivnimi in izključujočimi pravili povzroča stigmatizacijo,

podrejanje, nas to pripelje do tega, da izključimo vsako možnost vzpostavljanja kakršnihkoli pravil in postopkov, vendar to ni mogoče že v izhodišču. Dlje bi prišli, če bi se vprašali, katera pravila in postopki, ki jih uvajata institucija in država, izhajajo iz pozicije simbolnega Zakona, in katera ne. Šele nato bi namreč lahko bolj konsistentno opredelili, kateri (tradicionalni) postopki so delovali kot stigma za posamezne marginalizirane skupine in kateri niso (katera pravila skupnega življenja lahko določimo v dogovoru z gojenci in katerih ne itn.). Poleg tega izhodišče koncepta normalizacije implicira edino možnost kot rešitev iz zagate zatiranja – zadovoljevanje posameznikovih potreb, čustev. Nekaj torej, za kar se zdi, da je ‚druga stran‘ pravil in zahtev družbe. V nasprotju s tem smo pokazali, da so ravno (družbene) zahteve in pravila tisti temelj, na osnovi katerega se avtonomija posameznika sploh lahko vzpostavi. Še več, avtonomija, ki jo vzpostavlja želja subjekta, ni nekaj, kar lahko neposredno imamo, dosežemo, ampak je ‚stranski produkt‘ tega, da znamo najprej slediti pravilom in zahtevam staršev, družbe – da najprej ponotranjimo simbolni Zakon kot instanco psihične ekonomije. Če se vprašamo v smislu, kaj hoče predstavljeni koncept normalizacije, lahko rečemo, da se avtorji postavljajo prav na tisti položaj družbe, ki ga domnevno kritizirajo. To pomeni, da ostajajo na točki dominacije nad subjektom, saj prav tako (represivno) zapovedujejo zadovoljevanje posameznikovih potreb. V točki, ko mislijo, da vzpostavljajo posameznikovo avtonomijo, jo ravno jemljejo.

Avtonomijo si posameznik lahko zagotovi samo sam. Posameznik pri tem ni tako svoboden, kot bi si to morda želel – podrediti, ponotranjiti mora družbeno določena pravila, ki vzpostavljajo instanco Zakona, na osnovi katere se nato lahko posameznik avtonomno odloča. Družba in posameznik nista dve radikalno ločeni entiteti, temveč se prepletata, specifično sodoločata. To, kar posameznika ‚loči‘ od družbe, je njegova želja. Če je ‚normalen‘ posameznik tisti, ki je avtonomen, potem lahko rečemo, da se lahko posameznik kot avtonomni subjekt vzpostavi na osnovi takšnega procesa normalizacije, ki ne temelji na njegovih potrebah, temveč na omogočanju prepoznanja njegove želje kot subjekta.

LITERATURA

- Buss, S. (2002). Personal autonomy. V *Stanford encyclopedia of philosophy*. Pridobljeno 2. 5. 2010 s svetovnega spleta: <http://plato.stanford.edu/entries/personal-autonomy/>
- Dekleva, B. (1993). Srečanje s pojmom normalizacija. V B. Dekleva (ur.), *Seminar Življenje v zavodu in potrebe otrok (normalizacija)* (str. 5–8). Ljubljana: Inštitut za Kriminologijo pri Pravni fakulteti v Ljubljani.
- Kobolt, A. (1993). Udeleženci v institucionalni vzgoji – povezovanje in razdvajanje. V B. Dekleva (ur.), *Seminar Življenje v zavodu in potrebe otrok (normalizacija)* (str. 31–41). Ljubljana: Inštitut za Kriminologijo pri Pravni fakulteti v Ljubljani.
- Lacan, J. (1992). Transfer. *Razpol 7 (Problemi, št. 3)*, str. 5–46.
- Lacan, J. (1996). *Štirje temeljni koncepti psihoanalize*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo (Zbirka Analecta).
- Lacan, J. (2004). Ojdipove tri dobe. *Problemi: revija za kulturo in družbena vprašanja*, 42 (5/6), str. 5–27.
- Maslow, A. (1976). *Motivacija i ličnost*. Beograd: Nolit.
- Miller, J.-A. (1983). Pot skozi Lacana. V *Gospodstvo, vzgoja, analiza (zbornik)* (str. 7–29). Ljubljana: Zbirka Analecta.
- Skalar, V. (1993). Nekatere dileme v zvezi s problemom normalizacije vzgojnih zavodov. V B. Dekleva (ur.), *Seminar Življenje v zavodu in potrebe otrok (normalizacija)* (str. 9–14). Ljubljana: Inštitut za Kriminologijo pri Pravni fakulteti v Ljubljani.
- Skalar, V. (2006). Štiri desetletja do socialne pedagogike. V M. Sande, et.al. (ur.), *Socialna pedagogika: izbrani koncepti stroke* (str. 13–21). Ljubljana: Pedagoška fakulteta.
- Zorc-Maver, D. (2006). Uvod – socialna pedagogika v družbi negotovosti. V M. Sande, et. al. (ur.), *Socialna pedagogika: izbrani koncepti stroke* (str. 7–11). Ljubljana: Pedagoška fakulteta.

PREKERNO DELO – NOVA PREVLADUJOČA OBLIKA DELA NA TRGU DELA

175

PRECARIOUS WORK – THE NEW FORM OF EMPLOYMENT DOMINATING THE LABOUR MARKET

Marija Turšič, *univ. dipl. soc. ped.*

Žerovnica 56, 1384 Grahovo

marija_tu@yahoo.com

POVZETEK

V članku v začetnem delu bolje predstavim družbeno ozadje ter pojem prekerne delo. Prekerni delavci so pod kapitalizmom izkoriščani zaposleni. Pod prekerno delo spadajo različne oblike dela, kot so delo za krajši delovni čas, delo za določen čas, delo prek pogodbe in na črno, študentsko delo ... katerim skupne značilnosti so – kot se kaže skozi opravljeno raziskavo – podplačanost, negotovost, neobstoje pravic iz dela, negativen vpliv na načrtovanje družine in na zdravje. Glavne lastnosti prekernosti v članku natančneje opišem, tudi navedem, kako se kažejo v življenju intervjuvanih oseb, še prej pa orišem metodologijo raziskave. Članek končam s sklepom, v katerem povzamem glavne ugotovitve raziskave ter se osredotočim na možne ukrepe, s katerimi bi zmanjšali, če ne celo preprečili negativne vplive prekerne delo na življenje prekerne delavcev.

KLJUČNE BESEDE: *prekerno delo, kapitalizem, podplačanost, pravice iz dela, prekarizacija življenja.*

ABSTRACT

At the beginning of the following article, I present the social background and the concept of precarious work. Precarious workers are employees exploited under the capitalist system. Precarious work includes a variety of forms of employment such as part-time employment, fixed-term employment, contract jobs, illegal work, student work, etc. As the survey described in this papers shows, the features common to these forms are underpayment, insecurity, lack of protection from labour laws, and a negative impact on family planning and personal health. In the article I furthermore describe in greater detail the main characteristics of precariousness and how they manifest in the lives of individuals whom I have interviewed. Prior to that, I give a brief outline of the research methodology. The article concludes with a summary of the most important findings of the research and with a focus on possible steps to take to reduce or perhaps even to prevent the negative impacts of precarious work on the lives of precarious workers.

KEY WORDS: *precarious work, capitalism, underpayment, labour rights, destabilisation of life.*

UVOD

Spreminjata se družba in način življenja, spremembe pa so prisotne tudi na področju dela. Dandanes ni več običajno, da se človek v mladosti zaposli in na istem delovnem mestu dočaka upokojitve. Ljudje zamenjajo več služb, se prekvalificirajo, so nekaj časa brezposelni, se ponovno zaposlijo, napredujejo ... V članku se osredotočam na prekerno – negotovo, nestalno – delo, ki prihaja na mesto prej tradicionalne stalne zaposlitve za nedoločen čas. V ozadju tega dela je običajno manj pravic in privilegijev kot pri zaposlitvi za nedoločen čas. Značilnost prekerkih del je, da prinašajo posledice tudi na druga področja posameznikovega življenja: zdravje, ekonomski vidik, družino in na odnose v družini, na

prosti čas, zato ne govorimo le o prekernem delu, ampak o prekarizaciji življenja. V kvalitativni raziskavi sem skozi intervjuje petih oseb poskušala bolje spoznati življenje prekerih delavcev. K raziskavi o prekernem delu me je nagovorilo tudi dejstvo, da je pojav v Sloveniji le malo raziskan. Kako pa se ta tematika povezuje z delom socialnega pedagoga kot strokovnjaka? Socialni pedagog dela z ljudmi, če pa želimo resnično razumeti posameznika, moramo razumeti tudi njegovo ozadje, saj je ta vpet v različne sisteme, kot so družina, krog prijateljev, soseska, delo in ne nazadnje v sam sistem družbe. Tako je pomembno poznati širše družbeno dogajanje, da bi lahko bolje razumeli posameznika in obratno – razumeti posameznika, da bi razumeli družbo. Z namenom bolje osvetliti prekerno delo, sem naredila poglobljene intervjuje na to temo. Namen tega članka je temo predstaviti širši strokovni javnosti, saj na prekerno delo lahko naletimo že na vsakem koraku, mogoče samo ne uporabljamo tega izraza. Vse manj je standardnih oblik dela ob hkratnem polzenju gotovosti in pravic iz dela tudi v tej nekdanji najboljšejši obliki dela.

OZADJE PREKERNEGA DELA – DRUŽBENE SPREMEMBE

Konec 20. stoletja je v družbi prišlo do sprememb, ki jim lahko nadenemo različne izraze, odvisno od vidika, ki ga želimo poudariti – postfordizem, druga postindustrijska družba, neoliberalizem, kapitalizem, mrežna družba (*networksociety*), virtualna družba, družba tveganja, visoka moderna, refleksivna moderna, tržni liberalizem, informacijska družba, postmoderna družba ...

Pojem, ki zaobjame te izraze v najširšem pomenu, je kapitalizem. Ta temelji na presežni vrednosti (profitu), do katerega v tržnem kapitalizmu pridemo z zmanjševanjem vhodnih stroškov skupaj s stroški dela, da bi povečali stopnjo profita. Vpeljevanje tržnih odnosov v proizvodno verigo – na področje, ki ga je nekdanj urejala delavska zakonodaja (pravo) – omogoča krepitev odnosov podrejenosti, kar povečuje izkoriščanje (Rifkin, 2007). Prehod v kapitalizem je povzročil slabenje socialne države, privatizacijo,

uničenje samoupravnih mehanizmov participacije, rast razrednih neenakosti in brezposelnosti, izključevanje ter družbeno negotovost (Kirn, 2010).

Trg delovne sile in pravni predpisi, ki ga omogočajo, razbijajo družbene vezi in jih nadomeščajo z odnosi medsebojne konkurence, s tržnimi odnosi: tržni liberalizem si želi podrediti zaposlene in jih čim bolj izkoristiti – človeški kapital, njegove sposobnosti, znanje, ideje ... Ločitev celote produkcijskega procesa od delovne sile, ki ta proces poganja, je dvojna: nasilje delovnih sredstev nad delavcem (,mrtvega' dela nad ,živim') in ločitev intelektualne moči delovnega procesa od posamezne delavke in delavca (Močnik, 2010).

Do dobička naj bi podjetja pripeljala tudi fleksibilizacija na različnih področjih. Beck (2001) pravi, da od sistema standardizirane polne zaposlenosti preidemo v sistem fleksibilno-pluralne podzaposlenosti, znotraj katere so tri vrste fleksibilnosti: fleksibilnost delovnega časa (delo za krajši delovni čas, deljeni čas, drsni delovni čas), fleksibilizacija kraja (delo na domu, v tujini) ter fleksibilizacija delovne pogodbe (nestandardne oblike dela). Delodajalci bi najraje imeli delovno silo ravno ob pravem času – zaposlili bi jo le, ko bi jo potrebovali, in jo potem z lahkoto odpustili ob prenehanju potrebe po njej. To je končni cilj tako imenovane fleksibilne politike dela (Rifkin, 2007). Fleksibilizacija dela torej pripelje do večjega razmaha nestandardnih oblik dela in s tem tudi do večjega razmaha prekernih oblik dela. Politika negotovosti na trgu dela gre z roko v roki s politiko negotovih življenjskih razmer, o čemer bom več napisala v nadaljevanju članka.

OPREDELITEV POJMA PREKERNO DELO

Med različnimi vrstami dela naj bi vseskozi obstajalo tudi prekerno delo (Rodgers, 1989). Atipične oblike dela obstajajo, a ne le to, njihovo število celo raste. Polovica aktivnega prebivalstva Evrope nima možnosti opravljanja stalnega, standardnega dela (Gorz, 1994). Prekerno delo odstopa od standardnih oblik dela, zato tako delo Kalleberg (2000) poimenuje nestandardno delo. Za standardno je po mnenju avtorja značilna stalnost dela, potek

za polni delovni čas, pod delodajalčevimi pogoji in njegovim nadzorom. Nestandardno delo se pojavlja kot odgovor na drugačne potrebe na trgu dela, v gospodarstvu in družbi, ki se je iz zahodne Evrope razširilo po celotni Evropi (Rodgers, 1989). A velja opozoriti, da je tudi standardno delo lahko prekerno.

Ni univerzalno sprejete definicije prekerne delo. Opisujejo ga kot atipično, neredno, začasno, marginalno, nestabilno, nestandardno delo, alternativna zaposlitev, podzaposlitev, pogojno določena kratkoročna zaposlitev (*contingent-fixed-short term job*) – lažje s tem, kar ni, kot s tem, kar je (Myoung-Hee, Chang-yup, Jin-Kyung, in Ichiro, 2008). Izraz prekarizacija se s stališča delavk in delavcev nanaša na tisto, čemur se s perspektive kapitala in njegovih zastopnikov pravi fleksibilizacija trga delovne sile, fleksibilnost dela (Močnik, 2010). Prekariat označuje „upornike proti brezobzirnemu in protičloveškemu kapitalizmu ter njegove žrtve, ki delajo v negotovih razmerah, ki jim povzročajo strah ter jih prisilijo v podložnost in ubogljivost“ (Kobal, Saksida in Marušič, 2009). Gregorčič (2005, str. 44) prekarizacijo dela enači z izrazoma „negotovo delo“ in „delo po milosti“ – kot nezmožnost zadovoljitve osnovnih človekovih potreb, predvsem v materialnem smislu.

Rodgers (1989) navaja štiri dimenzije prekerne delo:

1. **NEGOTOVOST:** delo je kratkotrajno ali je tveganje za izgubo službe veliko;
2. **NADZOR NAD DELOM:** bolj negotovo in nevarno je delo, če ima delavec manjši nadzor nad njim, nad delovnimi pogoji, hitrostjo dela, krajem dela, plačo ...;
3. **ZAVAROVANJE:** pravice delavcev, socialna varnost (nadmestilo bolniške, brezposelnosti, pokojnina, zdravstveno zavarovanje ...);
4. **PRIHODEK:** nižji prinaša večjo nevarnost za revščino, negotove socialne razmere, večjo socialno ali ekonomsko ranljivost in več negotovosti na socialnem področju.

Vosko (2007) podobno kot Rodgers navaja kot lastnost prekerne del nizko plačilo, malo ugodnosti ter varnosti. Rifkin (2007) pa tem dodaja še negativne posledice za zdravje.

Dve dimenziji prekernosti, ki jih navaja D'Amours (2009), sta:

- prekerna zaposlitev: slaba varnost službe, majhen dohodek in majhna zavarovanost v primeru tveganja (Vosko, 2007, v D'Amours, 2009);
- prekerno delo: nezanimivo, prinaša majhno zadovoljstvo, nezadovoljstvo ali celo trpljenje (Paugam, 2000, v D'Amours, 2009).

Tipične oblike prekernih del so: zaposlitev za krajši delovni čas (običajno delo za polovični delovni čas), delo za določen čas – začasno delo, zaposlitev prek agencije za posredovanje dela, podjemna pogodba ali pogodba o delu, študentsko delo, avtorska pogodba ali honorarno delo, samozaposlitev, delo preko javnih del, delo na črno, podzaposlitev (manj časa, manjše plačilo ali opravlja delo pod svojo izobrazbo, kot bi oseba želela ali lahko) (Sennett, 2008). Večkrat gre za preplet teh.

Rodgers (1989) navaja tri skupine ljudi, ki so bolj kot drugi izpostavljeni preknim oblikam dela: ženske, mladi in manj izobraženi. Več avtorjev (Sennett, 2008; Vosko, 2007; D'Amours, 2009) poudarja problem zaposlovanja v preknih oblikah dela tudi starejših oseb in tujcev – migrantov.

Če povzamem, bi bile značilnosti preknega dela predvsem delo za majhno plačilo, negotovo, kratkotrajno delo brez socialnega varstva in zakonskih določil ali pa so ti pomanjkljivi ter s posledicami na posameznikovo življenje tudi zunaj dela (družina, finance, zdravje, stres, prihodnost).

ZAKONSKO OZADJE PREKNEGA DELA

Zakon o delovnih razmerjih je temelj delovnega prava v Sloveniji. Drugi pravni dokumenti, ki obravnavajo delo, so Ustava (iz leta 1991), mednarodni akti (Splošna deklaracija o človekovih pravicah), zakoni, ki obravnavajo posamezne skupine delavcev, ter kolektivne pogodbe. **Pravico do zdravja in varnosti pri**

delu urejata Zakon o varnosti in zdravju pri delu ter Pravilnik o preventivnih zdravstvenih pregledih delavcev (Štrovs, 2008).

Stroški iz dela so izdatek, ki si ga nakoplje delodajalec, s tem ko pri sebi zaposli osebo. Kot osnova sem sodi plača, tu so še nadomestila (odsotnosti iz dela, porodniške), stroški izobraževanj, uvajanja. Če delodajalec delavca odpusti, mora (če je tako opredeljeno v pogodbi oziroma zakonu) plačati nadomestilo ob brezposelnosti (Europe in figures, 2009). Prispevki, ki jih pri redni obliki zaposlitve običajno plačuje delodajalec, so: prispevek za pokojninsko in invalidsko zavarovanje (pomembni, da se šteje delovna doba), zdravstveno zavarovanje, prispevek za zaposlovanje, za starševsko varstvo, za poškodbe pri delu. Z obveznim zavarovanjem se zagotovi pravica do pokojnine ter pravice do invalidskega zavarovanja, dodatne in druge pravice (Uradni list RS, št. 109/2006).

Delavske pravice obsegajo: regres, povrnitev stroškov prevoza in prehrane, redni letni, bolniški in porodniški dopust, zakonsko omejen delovni čas, ureditev nadur, prispevki za pokojninsko ali zdravstveno zavarovanje (Zakon o pokojninskem in invalidskem zavarovanju, 2008).

V Sloveniji veljajo pravice iz dela le za delo, ki je realno podrejeno kapitalu – ko je delavec ločen od materialnih in intelektualnih produkcijskih sredstev, torej le v klasičnem industrijskem kapitalizmu. Ne veljajo pa, če ni ločen od produkcijskih sredstev in je podreitev dela kapitalu le formalna – to velja za sodobno kognitivno delovno silo in večinoma tudi prekerne oblike dela (Močnik, 2010). Prekarni ali prekeri delovni odnosi so zaposlitve za določen čas brez pravic, ki sicer pripadajo delavki in delavcu: redni letni, bolniški in porodniški dopust, zakonsko omejen delovni čas, ureditev nadur, prispevki za pokojninsko in zdravstveno zavarovanje ... Pravne oblike teh odnosov so različne, za vse pa je značilno, da delodajalcu omogočajo zmanjševanje stroškov, ki bi jih sicer imel z delovno silo (prav tam, 2010).

PREKARIZACIJA ŽIVLJENJA

Gregorčič (2005) pravi, da ne moremo govoriti le o prekarizaciji dela, saj se vpliv dela kaže širše. Govorimo o prekarizaciji življenja, saj delo vpliva na celotno življenje posameznika, na njegov razvoj in njegove bližnje. Delo v prekernih razmerah ima velik vpliv na ekonomski vidik posameznika, na njegovo napredovanje v službi, načrtovanje svoje družine, na zdravje ter stres, kar so pokazale številne raziskave, na to kažejo tudi rezultati raziskave, prikazane v tem prispevku.

Raziskave v ZDA so pokazale, da delavci s krajšim delovnim časom običajno dobijo nižjo plačano uro kot delavci za polni delovni čas pri enaki izobrazbi in izkušnjah (Tilly, 1996, Ferber in Waldfogel 1998; vsi v Kalleberg, 2000). Raziskava iz leta 2001 v Avstraliji je odgovarjala na vprašanja, ali je razlika v finančni blaginji med stalno in začasno zaposlenimi. Rezultat je pokazal, da so tako na področju finančnih težav kot nezadovoljstva na finančnem področju začasni delavci na slabšem kot stalno zaposleni. Več je finančnih težav (slabša finančna varnost), slabše je zadovoljstvo na finančnem področju. Začasni delavci si težje pokrijejo osnovne življenjske stroške (računi, hrana), kar kaže na slabšo finančno varnost – imajo več finančnih težav ter so manj zadovoljni s svojim finančnim stanjem (Buchler, Haynes in Baxter, 2009).

Odrasli se odločajo za načrtovanje družine, ko imajo zagotovljene vsaj osnovne pogoje življenja – socialna varnost, stanovanje, zaposlitev. Prekerno delo negativno vpliva na odločanje za družino (Sindikati, 2009). Škodljivo vpliva tudi na zdravje delavcev (Sverke, Hellgren in Naswall, 2002; Rifkin, 2007). Zdravje pri prekernih delavcih naj bi bilo – kot tudi pri brezposelnih – slabše kot pri redno zaposlenih. Manjša stopnja varnosti službe je povezana s slabšim fizičnim in psihičnim zdravjem ljudi (Ferrie, Shipley, Marmot, Stansfeld in Davey Smith, 1998).

Vsakemu človeku sta pomembna občutek varnosti in možnost načrtovanja svoje prihodnosti (Rodgers, 1989). Zavedati pa se je treba, da je vpliv prekernega dela na življenje posameznika različen od oblike nestandardnega dela, ki ga posameznik opravlja, ter da prekerni delavci različno dojemajo svoj položaj: nekateri najdejo

motivacijo v takem delu, ga vidijo kot odskočno desko za naprej, drugim prinaša stres in negotovost.

NAMEN RAZISKAVE

Namen kvalitativne raziskave je bil osvetliti pojav prekerne delo – tako negativne kot pozitivne vidike različnih oblik prekerne delo na posameznika. Intervjuvane sem spodbudila, da spregovorijo o svoji izkušnji prekerne delo, okoliščinah odločitve in razloge za vztrajanje pri tem delu, značilnostih delo, posledicah za druga področja njihovega življenja. Želela sem raziskati različne vidike prekerne delo, o katerih sem pisala v teoretičnem delu.

OPIS VZORCA

V kvalitativno raziskavo sem vključila pet oseb, ki so se same opredelile za prekerne delavce, ki torej imajo izkušnjo prekerne delo. Osebam sem zaradi anonimnosti nadela druga imena. Vzorec je obsegal pet oseb – tri predstavnice ženskega in dva predstavnika moškega spola. Intervjuji so bili opravljeni v obdobju od junija 2010 do januarja 2011. Patrik je imel v času intervjuja 21 let in izkušnje delo prek študentskega servisa ter delo na črno. Agata je štela 29 let, delala pa je več let prek študentskega servisa na črno in prostovoljno. Esteli je bilo 32 let, tudi ona je imela večletne izkušnje delo prek študentskega servisa, eno leto je delala prek pogodbe in bila pozneje samozaposlena. Lavrencija je štela 33 let in imela veliko izkušenj prostovoljnega ter honorarnega delo. Zadnji intervjuvanec je Neron, ki je tedaj dopolnil 54 let in je po letih redne zaposlitve prešel v delo prek javnih del.

POSTOPEK ZBIRANJA IN OBDELAVE PODATKOV

Za raziskovalno metodo sem izbrala kvalitativni pristop, saj sem želela poseči v globine samega pojava. V okviru delno strukturiranega intervjuja sem poskušala z vprašanji čim bolj slediti intervjuvancem, hkrati pa biti pozorna na pomembne raziskovalne teme. Najprej sem opravila pilotni intervju z Agato, intervju pa zaradi primerne kakovosti vključila tudi v vzorec. Intervjuje sem posnela na diktafon, jih pretipkala, sledila je kvalitativna analiza. Pomembne odseke verbatimov sem kodirala – do kategorij sem prišla prek kod prvega in drugega reda. Za lažjo analizo sem napravila povzetke za vsakega intervjuvanca posebej – na kratko sem predstavila intervjuvanca in strnila pomembne teme, ki so se pojavile v intervjuju, ter jih podkrepila s citati. Tega dela v članek nisem vključila, je pa del mojega diplomskega dela. Sledili sta skupna analiza in interpretacija v povezavi s pomembnimi tematskimi sklopi in teoretičnimi izhodišči.

REZULTATI

Rezultate kvalitativne raziskave predstavljam skozi pomembne teme intervjujev. Sedanjik se nanaša na obdobje, ko je bil opravljen posamezni intervju. V poševnem tisku so dobesečne izjave intervjuvancev.

OBLIKE PREKERNIH DEL INTERVJUANCEV

Neron je tretje leto zapored zaposlen prek javnih del. Patrik je študent, ima več izkušenj dela prek študentskega servisa, v času intervjuja je delal na črno na žagi. Agata že devet let opravlja različne oblike prekernih del, v času študija je delala prek študentskega servisa, ima izkušnjo dela na črno, v času intervjuja je bila uradno brezposelna, a je delala na črno, veliko časa ji je vzelo tudi prostovoljno delo v različnih društvih. Estela je v preteklosti delala prek študentskega servisa, eno leto prek avtorske pogodbe (honorarno

delo), zdaj pa je samozaposlena – ima status samostojnega novinarja. Lavrencija sama označi skrb za invalidko kot njeno prvo prekerno delo – to je bila oblika prostovoljnega dela, ko sta se z invalidko preživljali z invalidkino pokojnino. Zdaj opravlja več različnih del: prostovoljno dela pri različnih projektih, skrbi za dom, honorarno piše članke in dela v programu mednarodnega prostovoljstva.

MOTIVACIJA ZA DELO IN POMEN DELA ZA POSAMEZNIKA

Želela sem izvedeti, kaj je intervjuvane pripeljalo do prekerne delo – ali so se za delo sami odločili ali pa je bil to rezultat zunanjih pritiskov, zakaj vztrajajo pri tem delu in kakšen pomen ima delo zanje. Po D'Amoursu (2009) je kazalec prekrnosti poleg prekerne zaposlitve (oblike prekerne del) tudi prekerno delo. Delo je bolj prekerno, če je posameznik nezadovoljen s svojim delom, če nima motivacije za delo, in nasprotno – delo je manj prekerno, če prinaša posamezniku zadovoljstvo, veselje.

Neron je bil redno zaposlen, a odpuščen. Marshall (1989) pravi, da je za brezposelne velikokrat edina možnost ponovnega vstopa na trg dela nestandardna oblika dela. Nekako je bil prisiljen sprejeti to delo, a je zdaj zelo motiviran za delo, k čemur veliko pripomorejo tudi dobri odnosi s sodelavci. Delo ga izpolnjuje in bi ga z veseljem še naprej opravljal. Patrik dela zaradi denarja, predvsem ker ne dobi štipendije. Njegovo delo je z vidika opredelitve D'Amoursa prekerno. Esteli je zaradi novinarskega poklica to skoraj edina možnost dela. Okoli dve tretjini zasebnih RTV-izdajatelj (največ pa velike medijske hiše) nima redno zaposlenih, ampak najema samostojne (ali svobodne) novinarje. Status samostojnega novinarja leta 2000 je imelo okoli 12 %, leta 2006 pa že nad 30 % zaposlenih in samozaposlenih v poklicu (Sindikati, 2009). Estela pravi, da je veliko ovir pri njenem delu – od prenizkega, nerednega ali celo ničnega zaslužka do neobstoja pogodbe in sprememb pogojev dela. A Estelo odlikuje visoka notranja motivacija, delo ji je v veselje in ga dobro opravlja, zaradi česar tudi vztraja pri tem delu. Svoje delo opravlja prostovoljno, ne dela

pa prostovoljno pod pogoji dela. Lavrencija je izbrala prekerno obliko dela in prekeren način življenja, saj pravi, da jo dela, ki jih opravlja vsa veselijo, motivirajo, pravi tudi, da če bi se dalo, bi bila vse življenje najraje prostovoljka. Delo je bilo tudi njeno življenje, a si zdaj, ko s partnerjem načrtujeta družino, želi urediti status za večjo gotovost. Agata si ne predstavlja, da bi še delala v standardni obliki dela, prostovoljno se je odrekla redni, dobro plačani službi in se podala v tujino, kjer je opravljala prekerne oblike dela. Redna zaposlitev s polnim delovnim časom se ne poda njeni filozofiji o svobodi. Ne mara omejitev od zunaj, sama si hoče postavljati meje, si organizirati čas. Prostovoljno dela v prekerkih oblikah dela, se pa bori za razširitev pravic iz dela tudi na nestandardne oblike dela.

Med intervjuvanci so opazne velike razlike v tem sklopu – od svobodne odločitve za tako vrsto dela (Lavrencija, Agata) ter motivacije (Neron, Lavrencija, Estela) do neprostovoljnega vstopa v tako delo zaradi denarja (Patrik) ali izgube službe (Neron). Zanimiva so tudi prepletanja – Neron neprostovoljno vstopi v tako obliko dela, a ima danes visoko raven motivacije in se želi redno zaposliti na delovnem mestu. Pri vseh – tudi tistih bolj motiviranih – pa je skupna tema neobstoja pravic iz dela.

PRAVNI VIDIK DELA

V tem sklopu me jeanimalo, katere pravice iz dela pripadajo osebi, katere pogreša, katerih pravic njeno delo v primerjavi s standardnim ne obsega. Značilno za nestandardne, nove oblike dela je ravno to, da ni več prisotnih običajnih pravic iz dela. Civilnopravno razmerje (avtorska pogodba, podjemna pogodba) določa, da si posameznik sam plačuje prispevke, hkrati pa nima ugodnosti, kot so plačilo dopusta, regresa, bolniške, porodniške, potnih stroškov... Pravni vidik je pomembna tema nestandardnih oblik dela, hkrati pa tudi vseh petih intervjujev.

Lavrencija si želi socialne varnosti, razmišlja, kako bi si uredila status za lepšo prihodnost. Sama si plačuje vse prispevke: delovno dobo, zdravstveno in socialno zavarovanje. V primeru bolezni ali rojstva ne dobi nobenega nadomestila, pokojnino bo najbrž

prejemala le minimalno. Estela si kot samostojna novinarka sama išče delo ter se dogovarja o plači in pogojih dela. Nima nobene socialne varnosti, plačuje prispevke in davek. Ker običajno ne dobi pogodbe za delo, je vsaka njena pritožba samo bob ob steno, pravi, da se ji je že večkrat zgodilo, da so ji sredi dela spremenili pogoje dela ali delo prekinili, za delo pa ni dobila niti centa. Opozarja na neurejene razmere dela in kršitve zakonov. Počitnice ima le, če ne snema oddaj, za proste dni pa ne dobi nikakršnega nadomestila. Agata se zavzema za upoštevanje delovne dobe za nazaj.

Vse ženske predstavnice ter Patrik pri svojem delu niso deležni nobenih pravic, ki bi izhajale iz dela, edino Neron je v pravnem vidiku primerljiv z redno zaposlenimi. S tega vidika je delo vseh, razen Nerona, prekerno.

FINANČNI VIDIK DELA

Velikokrat je tako, da so prekerni delavci za enako delo in enako izobrazbo/usposobljenost plačani manj kot redno zaposleni, pozitivna je tudi povezanost med prekernim delom in revščino. V intervjujih so me zanimali odgovori na naslednja vprašanja: Kakšen pomen ima delo zate (za tvojo družino) s finančnega vidika? Si zadovoljen s svojo plačo? Kakšno je tvoje ekonomsko/finančno stanje? Kaj ti delo omogoča/česa ti ne omogoča?

Agata v Slovenijo ni prišla zaradi ekonomskih razlogov, kot to stori veliko migrantov. Pred odhodom od doma je bila redno zaposlena v pomembni farmacevtski družbi kot uspešna menedžerka z visoko plačo. V Sloveniji je trdo in veliko delala, delala je za preživetje, prisiljena si je bila sposoditi denar od prijateljev. Lažje je shajala, ko je dobila štipendijo. Domov je ves čas pošiljala denar, plačevala študij svoji mlajši sestri in finančno pomagala teti. Od 17. leta je finančno neodvisna. V času intervjuja je bila uradno brezposelna, a je delala na črno, dobivala je socialno pomoč, denarno je prispeval tudi njen fant. Njegov zaslužek je *edin stabilen najin dohodek, od katerega živiva*. Agata dela več kot redno zaposleni, a za to delo ni plačana. Problem njenega dela vidim ravno v tem in Agata ima na dlani tudi rešitev: univerzalni garantirani dohodek. Pri Patriku je tema financ močna. Meni, da je upravičen

do štipendije, ker pa je ne dobi, mora delati. Dela za preživetje, da lahko študira in si tudi kaj privoščiti. A njegova dela so vselej podplačana. Patrik razmišlja o finančnem vidiku tudi glede študija. Pravi, da mu delo najbrž ne bo prineslo velike plače, a kljub temu je izbral svoj študij. Estela v svojem intervjuju največ pove ravno o finančnem vidiku prekerne dela, s katerim sploh ni zadovoljna. Zanj je pomembno, da v delu uživa, je v njem uspešna, ampak *delo je zame vir zaslužka in vir preživetja, zato bi tudi morali bit vsi, am, primerno plačani /.../ Jaz – nimam pa ne nekih pogoltnih želja – jaz si želim sam pač tko neko, nek reden dohodek – ni treba, da je nevem kako visok, in streho nad glavo – to je to. Vse ostalo znam sama. Za Estelo je delo v prvi vrsti tko pač, če čisto kapitalistično gledam – vir zaslužka. Kot samozaposlena se sama pogaja glede plačila, a pri svojem delu ni nikoli videla pogodbe in je vedno v negotovosti. Že večkrat se ji je zgodilo, da so se pogoji dela ali plačilo v času dela spremenili, da je na koncu dobila nižji znesek, kot je bilo dogovorjeno, ali da so jo preprosto odslovili. Delo ji ne prinaša nobene socialne varnosti in gotovosti. Nima rednega dohodka, na katerega bi se lahko zanašala, delo je podplačano glede na njeno izobrazbo, čas in kakovost dela. Za preživetje mora opravljati več del hkrati, sama mora plačevati vse prispevke, si plačevati delovno dobo, zavarovanje, plačevati davke ... Življenje na svojem je možno le, ker živita skupaj s partnerjem. Tudi nima plačanega dopusta, največkrat celo časa zanj nima, saj v prostem času nič ne zasluži, če pa že ima čas, si dopust težko privoščiti. Neron prejema minimalno plačo, saj je tak nov zakon o delu prek javnih del, dobi še nekaj denarja iz drugega vira, zato prejema *kar solidno plačo*. Delo je zanj in za njegovo družino *pomembno*, saj bi brez tega družina težko preživela, ker je njegova žena doma. Lavrencija se je hotela čim hitreje finančno osamosvojiti, saj so bili doma revni, a ji na prvem mestu ni denar, ampak srce, in to je zmagalo, ko se je odločala za študij naprej. *In sem rekla, da si jaz v življenju želim delat tisto, kar me veseli, ne pa nekaj, kjer bom imela visoko plačo, ane /.../*. Njeno prvo prekerno delo je bilo skrb za invalidko, ko sta se preživljali samo z invalidkino pokojnino – še en dokaz, da ji denar ni vrednota (*sam jaz, kar se tega tiče, nisem ne tako zahtevna*) – potrebuje ga toliko, da preživi. V preteklosti in zdaj opravlja veliko različnih prostovoljnih del in del, ki*

ji prinašajo malo denarja, samo pokritje stroškov ali pa so čisto prostovoljna, brezplačna. Živi iz meseca v mesec. Po srcu prostovoljka pa je ugotovila, da */.../ ko pridejo računi, ko pridejo stroški, ki so visoki, takrat je potrebno imet denar, zato ne morem živeti samo od tega, da bi delala prostovoljno*. Zdaj, ko načrtuje skupno življenje s partnerjem in družino, sta zanjo še kako pomembni temi socialna varnost in prihodnost tudi s finančnega vidika.

Intervjuvancem je delo pomembno s finančnega vidika, denar jim ni vrednota, a jih motivira. Vsakdo od njih bi z izgubo dela *tenko piskal*. Vsi so podplačani (Patrik, Agata, Estela, Lavrencija) oziroma imajo le minimalno plačo (Neron), prenizko glede na obseg dela (Estela, Agata, Lavrencija) ali na njegovo težavnost (Patrik).

ZDRAVSTVENI VIDIK DELA

S prekernimi oblikami zaposlitve je povezano slabše zdravje. Na zdravje naj bi negativno vplivala predvsem negotovost. Lowe (1999) pravi, da delo negativno vpliva na zdravje in stres samo pri neprostovoljnih prekernih delavcih. Prostovoljno nestandardno delo pa na drugi strani lahko prinaša tudi zadovoljstvo. Psihosomatske bolezni so telesne bolezni, katerih izvor je v psihi človeka, in so lahko tudi posledica stresa na delu. Fiziološke posledice oziroma psihosomatske motnje so povišan krvni pritisk, sprememba hitrosti srčnega utripa in ravni holesterola, bolečine v hrbtu, želodčne težave, utrujenost, glavobol, infekcijske bolezni (prehlad), depresija (Argyle, 1992). Zanimalo me je, kako delo vpliva na zdravje intervjuvancev, če imajo kakšne težave z zdravjem, če so zaradi dela pod stresom.

Pri vseh intervjuvancih, razen Lavrenciji, se kažejo negativni vplivi dela na zdravje: težave s križem (Patrik), srcem (Agata), gripa (Estela), depresija (Agata), utrujenost (Estela), izgorelost (Estela, Neron?), glavoboli (Estela), nezmožnost zanositve (Agata), stres (Agata, Neron) ... Težave so posledica fizičnega dela, prevelikega obsega in naporov pri delu, stresa (odgovornost, narava dela), predvidevam, da v večji meri tudi negotovih razmer zaradi prekernega dela.

VPLIV DELA NA BLIŽNJE TER NA DRUŽINSKO ŽIVLJENJE

Meulders in Tytgat (1989) sta v raziskavi prišla do rezultata, da prekerno delo negativno vpliva na odločanje za družino, saj je težje usklajevati delo z družinskim življenjem. Odločitev za družino je povezana z obliko delovnega razmerja. Odločitev za otroka je pogojena z redno zaposlitvijo, stanovanjem in ugodnimi finančnimi pogoji. Mladi se zaradi negotovih razmer pozneje in težje osamosvajajo, dlje živijo pri starših (Sindikati, 2009).

Glede na to, da je za prekerne delavce značilno pomanjkanje socialne varnosti, pravic iz dela, negotova prihodnost ... me je zanimalo naslednje: Kako delo vpliva na tvoje bližnje? Ali pozitivno ali negativno? Kako? Ali delo vpliva na tvoje družinsko življenje/oblikovanje družine?

Patrik je bil zaradi dela prikrajšan za družinsko življenje, Lavrencija si želi ustvariti družino in s tega vidika jo negotovo stanje ovira, Agata ne more zanositi, Esteli so se zaradi dela potrgale vse socialne vezi. Vidim, da pri intervjuvancih delo negativno vpliva na njihove bližnje in na njihovo družinsko življenje.

NEGOTOVOST IN PRIHODNOST

Negotovost je temeljna značilnost prekerne delo. Rodgers (1989) jo navaja kot prvo dimenzijo prekerne delo. Negotovo delo je kratkotrajno delo ali delo, katerega tveganje za izgubo službe je veliko. V analizi me je zanimalo področje samega dela – torej koliko je delo za posameznika negotovo – kot tudi širše v življenju posameznika: koliko je zanj življenje negotovo, kaj prinaša negotovo delo na preostala področja življenja – za zdravje, finančni vidik in družino sem to podrobno razčlenila v preostalih kategorijah pod drugimi temami. Zanimal me je pogled intervjuvancev na svojo prihodnost, predvsem da bi videla, ali in kako prekerno delo vpliva na to komponento pri posamezniku.

Agata se še drugič odpove večji finančni, socialni in življenjski gotovosti. Svobodno se odloči, da noče standardne oblike dela. Rekla bi, da je človek, ki potrebuje, in zato išče negotovost

– živeti želi v svetu, osvobojenem od dela, in s pravicami, vezanimi na negotovo življenje. Problem pa je v družbi, ki tega (še) ne omogoča. Ko razmišlja o prihodnosti, govori o prihodnosti v naslednjem letu, ničesar ne pove o poznejšem življenju. Odgovor na zakaj se mi ves čas riše pred oči: zato, ker je življenje negotovo, in kdo ve, kaj bo čez en mesec, kaj šele čez leto dni. Agata pravi, da *tvoja prihodnost je tisto, kar delaš zdaj, takoj, danes, v trenutku. Ni zagotovljene prihodnosti, ni zagotovljene varnosti /.../*. Ona živi za sedanjost in se ne obremenjuje s prihodnostjo, saj se jasno zaveda negotovosti današnjega časa. Tudi za Estelo je tema negotovosti še kako aktualna. Iz njenega intervjuja je razbrati negotovost na več področjih. Na finančnem področju: sama se dogovarja za delo, za višino plačila, in ker ni pogodbe (ki bi po zakonu morala biti), do izplačila ni jasno, ali bo znesek pravišnji, in sploh, ali plačilo bo. Samo delo je negotovo, in če se ne prilagajaš, te odpustijo, kar je že večkrat izkusila. Negotovi so tudi pogoji dela, večkrat se ji zgodi, da med izvedbo projekta spremenijo pogoje dela, časovni termin snemanja, višino plačila ... kljub začetnemu dogovoru (največkrat seveda ustnemu) o teh pogojih. Prihodnost je negotova. Neronovo sedanje delo (prek javnih del) je negotovo delo, ker je odvisen od vsakoletnega podaljšanja programa in s tem pogodbe. Delo je negotovo tudi zaradi fleksibilnega urnika – Neron se prilagaja strankam, ves čas jim mora biti na voljo, kar je po moje zanj stresno. S finančnega vidika si lahko z družino tudi kaj privoščijo, če bi izgubil delo, pa bi živeli v zelo negotovih razmerah. In še zadnja negotovost, ki sem jo lahko razbrala iz pogovora z Neronom – negotovost prihodnosti: pravi, da bi bilo možno, da še naprej ostane v tej službi, a to ga ravno zaradi nepredvidljivosti (*delo sem zadel na loteriji*) ne mika. Ima pa že dva možna scenarija glede svoje prihodnosti: lahko se došla in zaposli redno na mestu, kjer dela trenutno, ali pa dela z invalidi v društvu. Glede na njegove načrte predvidevam, da se mu prihodnost ne zdi tako negotova oziroma zelo pozitivno in brez strahu gleda nanjo. Lavrencija v svojem življenju ne opazi posebne negotovosti, a sama sem opazila več elementov te. Prva je negotovost na ekonomskem področju: zaradi boljše plače se vpiše na ekonomsko (in ne vzgojiteljsko) šolo; zavrne prostovoljno pripravišstvo;

ko skrbi za invalidko, se obe preživljata le z eno (majhno) plačo; trenutno živi v finančni negotovosti (ne prizna, da jo ta posebno moti), pravi, da dela za preživetje, s plačili si pokrije predvsem stroške dela. Naslednja negotovost je negotovost njenega statusa, ki Lavrencijo skrbi predvsem dolgoročno. Meni, da bo dobila samo minimalno pokojnino, kot mati ni deležna nobenih pravic. Delo ji tako prinaša tudi negotovost z vidika načrtovanja družine, je ovira pri odločanju za otroka – zaradi neobstoja pravic iz dela, velike možnosti odpustitve pri katerem od njenih del ter časovne fleksibilnosti dela. Glede prihodnosti je ne skrbi, željo ima delati podobno, kot že počne, a si vzeti tudi več časa zase in za svoje zasebno življenje. Želi si večje gotovosti, rednosti, bolj ustaljen urnik dela, za večjo socialno varnost celo tvega eno od del, ki ji je v veliko veselje. Torej je gotovost vseeno vidik, ki je Lavrenciji kot tudi drugim intervjuvancem pomemben.

Negotovost se v intervjujih kaže na različnih področjih: študij, finančna negotovost, negotovost trajanja dela, prihodnost življenja. Nobeden od intervjuvanih nima zagotovljenega dela za dlje časa, živijo v finančni negotovosti (kolikšna bo plača, skrb, če jih odpustijo), negotovosti glede prihodnosti. Lavrencija se sprašuje o svojem statusu in kaj ji ta prinaša, Estela dela v negotovih pogojih, Agata čaka delo za nekaj mesecev, Neron realno razmišlja o svoji prihodnosti na področju dela, medtem ko Patrik razglablja, kakšna bi bila idealna družba. Nekateri zelo kratkoročno razmišljajo o svoji prihodnosti (Agata, Patrik), medtem ko druge skrbi, kako jim bo na stara leta (Lavrencija), nekateri imajo konkretne načrte, drugi vizije.

SODELAVCI

Argyle (1992) navaja kot enega izmed dejavnikov za stres pri delu medosebne odnose. Če so odnosi z drugimi zaposlenimi slabi, je zaposlena oseba v večjem stresu. Po drugi strani pa lahko dobri odnosi blagodejno vplivajo na stres. Zanima me, kako se posamezniki razumejo s sodelavci (redno zaposleni, prekerni delavci), kaj je pozitivno in kaj negativno.

Na to temo veliko pove Neron, nekaj Estela in Patrik, Agata samo primerja situacijo redno zaposlenih z drugimi (kar sem vključila pod druge teme), Lavrencija pravi, da se s sodelavci dobro razume in da bi v nasprotnem primeru prenehala delati. Estela in Neron predstavita nasprotna pola zgodbe o odnosih s sodelavci – vidim, da so lahko odnosi med prekernimi delavci in drugimi odlični, lahko pa so *polena pod noge*. Neron pravi, da odnosi na delu pomembneje vplivajo na stres kot stresnost dela samega. Je pa tudi res, da se razlikujeta obliki prekernih del med Estelo in Neronom, kar mogoče vpliva tudi na različno kakovost odnosov med zaposlenimi.

OBSEG DELA IN PROSTI ČAS

Delo je nujno za razvoj vsake družbe in je pomemben segment v življenju odraslega človeka. Problem pri delu pa nastane, ko nekateri nimajo dela, drugi pa delajo v prevelikem obsegu, kar vpliva na posameznikov prosti čas pa tudi na njegovo zdravje, njegovo socialno življenje. Zanima me, kolikšen del dneva, tedna, meseca posamezniki delajo. Ali delajo po njihovo preveč ali premalo? Ali imajo kaj prostega časa? Ali so si postavili mejo med delom in prostim časom? Ali je zanje meja med delom in prostim časom pomembna? Si lahko privoščijo prost dan, dopust? Kategorije, ki zaobjemajo temo, so: Obseg dela, Prosti čas, Dopust, Meja: delo-prosti čas. Za nove oblike dela so značilni ravno nejasnost meje med delom in prostim časom, pomanjkanje prostega časa, velik obseg dela.

Pri Patriku in Neronu bi rekla, je meja med delom in prostim časom dokaj jasna, čeprav pri Neronu delo vstopa v njegovo zasebno življenje s tem, da mora biti v pripravljenosti. Patriku mejo naredi krajevna oddaljenost med delom in domom. Estela, kadar je delala, ni imela nič prostega časa, zdaj pa se trudi narediti mejo med delom in prostim časom in kdaj tudi ne delati. Pri Agati in Lavrenciji ni jasne meje med delom in prostim časom, pri Lavrenciji bi rekla, da tudi zaradi njene ljubezni do dela – življenja s svojim delom, Agati pa se to zdi najbolj prav, da se delo in prosti čas prepletata, da dela ne odtegujemo od življenja.

SKLEP

Skozi kvalitativno raziskavo sem prišla do ugotovitve, da intervjuvanci glede na več različnih avtorjev, ki definirajo prekernost (Rodgers, 1989; Vosko, 2009; Rifkin, 2007; D'Amours, 2009), spadajo med prekerne delavce. Če želimo odgovor na vprašanje, ali se s pojavom novih oblik dela na trgu dela spreminja tudi sama zakonodaja, bo odgovor ne. Da, delo se spreminja, vse več je nestandardnih oblik dela, zaposlitev, ki so prekerne, za katere sem v raziskavi ugotovila, da s sabo ne prinašajo pravic iz dela, ampak ekonomsko tveganje, tveganje z vidika načrtovanja družine in ohranjanja socialnih vezi in zdravlja posameznika ter so podplačane in negotove ... Obenem pa vse te spremembe dela na pravno področje ne posežejo, kar je narobe. S tem pravo ne poskrbi za vse zaposlene, za njihove pravice, za lažje in bolj varno življenje posameznika ter njegove družine. Pravice iz dela bi morali razširiti iz samo standardnih oblik dela tudi na nestandardne oblike. Prav tako bi se moral razširiti sam pojem dela. Zaposleni honorarno, prostovoljno, mamice na porodniškem dopustu ali gospodinje, študentje ... vsakršna oblika dela bi se morala šteti v delovno dobo. Skozi dva intervjuja se je kot pomembna tema izkazalo tudi prostovoljno delo – tudi vseživljenjski prostovoljec si zasluži nekega dne pokojnino, že danes pa urejeno socialno varstvo.

Prišla sem do ugotovitve, da prekerno delo v sebi skriva tudi pozitivne vidike. Kar štirim od petih intervjuvancev je njihovo delo v veselje, zadovoljstvo, radi ga opravljajo in tudi dobro ter so zanj motivirani. Stremeti bi bilo treba k temu, da mladi odkrijejo, kaj jih v življenju veseli, jim dati možnost šolanja v tej smeri in nato dela. Hkrati bi moral imeti vsak zaposleni možnost sooblikovanja in soodločanja na svojem delovnem mestu. Nekateri tudi nočejo dela za polni delovni čas, saj se v tem ne vidijo (Agata), za nekatere pa je nestandardna oblika dela varovalni dejavnik – za matere z majhnimi otroki, ker tako vseeno nekaj zaslužijo, za študente, ki tako navežejo stik z delodajalcem ... Tem osebam bi moralo biti tako delo omogočeno. A ne tako, da (do)puščamo prepad med standardnimi in nestandardnimi oblikami zaposlitve, tudi ne z ukinjanjem pravic zaposlenih v standardnih oblikah dela.

Prekerne oblike dela bi morali približati standardnim oblikam za več pravic in večjo varnost. V raziskavi so se kot pomemben vpliv na prekerost dela, kot ga razlaga D'Amours (2009), pokazali odnosi s sodelavci: ti lahko zmanjšajo stres in pripomorejo k zadovoljstvu pri delu. Delodajalci in različni strokovnjaki (socialni pedagogi, psihologi, socialni delavci) bi si morali prizadevati za čim boljše odnose med zaposlenimi s seminarji, delavnicami, timbilingi ...

Treba se je zavedati, da problem prekernega dela ni problem posameznika, ampak je to sistemski problem, ki zahteva tudi sistemsko rešitev. Razmisliti je treba o naši prihodnosti, kako jo bomo omogočili vsem ljudem? Bomo zmanjšali število ur na teden in s tem omogočili delo vsem – delo je namreč (vsaj v našem sistemu) nujno za preživetje posameznika in pomemben vir njegove identitete. Dobra ideja, ki bi rešila več negativnih ravni prekernega dela in dela sploh, je UTD – univerzalni temeljni dohodek. To je stalni dohodek, ki ga država daje vsem prebivalcem neke države, in sicer enak znesek za vse (Boltin, 2008). S tem bi zagotovili eksistencialno in tudi socialno varnost. Pravice, ki danes izhajajo iz zaposlitve, ne bi bile več vezane na samo zaposlitev in s tem delodajalca – s tem bi se tudi zmanjšala odvisnost delavcev od delodajalcev – in v zvezi s tem na povezano izkoriščanje s strani delodajalcev. Z uvedbo UTD bi se tržni sistem še naprej ohranjal, pravzaprav bi lahko prišlo celo do večje fleksibilnosti na trgu dela. Zaposleni ne bi bili pod takšnim pritiskom pred odpustitvijo ali odločitvijo za odhod iz službe, kakovost dela bi se povečala. Učinek negotovosti bi se zmanjšal, manj bi bilo stresa in negativnega vpliva na zdravje, odrasli bi se lažje odločali za ustvarjanje družine. Konkretni predlogi o višini UTD se gibljejo okoli 150 evrov, kar pomeni, da bi večina ljudi še vseeno delala. Delo pa ne bi bila več prisila, zmanjšala bi se njegova vloga do določene mere. Ali bi družba postala družba prostega časa?

LITERATURA

- Argyle, M. (1992). *The social psychology of everyday life*. Routledge: London.
- Beck, U. (2001). *Družba tveganja: na poti v neko drugo moderno*. Ljubljana: Krtina.
- Boltin, U. (2008). *Univerzalni temeljni dohodek – UTD: uvodna predstavitve zamisli*. Gibanje za pravičnost in razvoj. Pridobljeno 13. 6. 2012 s svetovnega spleta: <http://www.gibanje.org/index.php?id=2856>.
- Buchler, S., Haynes, M. in Baxter, J. (2009). Casual employment in Australia. The influence of employment contract on financial well-being. *Journal of Sociology* 45 (3), str. 271–289.
- D'Amours, M. (2009). Non-standard employment after age 50: How precarious is it? *Industrial Relations* 64 (2), str. 209–229.
- Europe in figures. Eurostat year book 2009. (2009). Pridobljeno 18. 5. 2010 s svetovnega spleta: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-CD-09-001/EN/KS-CD-09-001-EN.PDF.
- Ferrie, J. E., Shipley, M. J., Marmot, M. G., Stansfeld, S. in Davey Smith, G. (1998). The health effects of major organizational change and job in security. *Science & Medicine*, 46 (2), str. 243–254.
- Gorz, A. (1994). *Capitalism, socialism, ecology*. London: Verso.
- Gregorčič, M. (2005). Skupnosti samoodločanja: redefiniranje razvoja. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, XXXIII (219), str. 44–61.
- Kalleberg, L. A. (2000). Nonstandard employment relations: Part-time, temporary and contract work. *Annual Review of Sociology*, 26, str. 341–365.
- Kirn, G. (2010). Branje postfordističnih teorij kot vrnitev k Marxu in h kritiki politične ekonomije (Predgovor k Slovenski izdaji) V G. Kirn, (ur.), *Postfordizem: razprave o sodobnem kapitalizmu* (str. 5–16). Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Kobal, E., Saksida, A. in Marušič, F. (2009). *Kaj so prekerni delavci*. Pridobljeno 9. 3. 2010 s svetovnega spleta: <http://www2.arnes.si/~lmarus/suss/arhiv/suss-arhiv-000472.html>.

- Lowe, S. G. (1999). Re-thinking contingent work. *Workplace Gazette*, 2 (3), str. 126–129. Pridobljeno 6. 5. 2010 s svetovnega spleta: <http://www.grahamlowe.ca/documents/68/rethinking%20contingent%20work.pdf>.
- Marshall, A. (1989). These guel of unemployment: The changing role of part-time and temporary work in Western Europe. V G. Rodgers in J. Rodgers (ur.), *Precarious jobs in labour market regulation: the growth of atypical employment in western Europe* (str. 17–48). Geneva: International labour organization.
- Meulders, D. in Tytgat, B. (1989). The emergence of atypical employment in the European community. V G. Rodgers in J. Rodgers (ur.), *Precarious jobs in labour market regulation: the growth of atypical employment in western Europe* (str. 179–196). Geneva: International labour organization.
- Močnik, R. (2010). Delovni razredi v sodobnem kapitalizmu. V G. Kirn (ur.), *Postfordizem: razprave o sodobnem kapitalizmu* (str.149–202). Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Myoung-Hee, K., Chang-yup, K., Jin-kyung, P. in Ichiro, K. (2008). Is precarious employment damaging to self-rated health? Results of propensity scorematching methods, using longitudinal data in South Korea. *Social Science & Medicine*, 67(12), str. 1982–1994.
- Rifkin, J. (2007). *Konec dela: Zaton svetovne delavske sile in prehod postržne dobe*. Ljubljana: Krtina.
- Rodgers, G. (1989). Precariouswork in western Europe: the state of the debate. V G. Rodgers in J. Rodgers (ur.), *Precarious jobs in labour market regulation: the growth of atypical employment in western Europe* (str. 17–48). Geneva: International labour organization.
- Sennett, R. (2008). *Kultura novega kapitalizma*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Sindikati. (2009). Pridobljeno 28. 4. 2010 s svetovnega spleta: <http://sindikat.novinar.com/images/file/predlog-sprememba-atipicne%20oblike%20dela.PDF>
- Sverke, M., Hellgren, J. in Naswall, K. (2002). No security: A meta-analysis and review of job in security and its consequences. *Journal of Occupational Health Psychology*, 7 (3), str. 242–264.

- Štrovs, M. (2008). *Zakon o delovnih razmerjih: s komentarjem in sodno prakso*. Lesce: Legat consultor.
- Uradni list RS, št. 109/2006 z dne 23. 10. 2006. Pridobljeno 16. 3. 2011 s svetovnega spleta: <http://www.uradni-list.si/1/content?id=76020>.
- Vosko, L. F. (2007). Temporary Work in Transnational Labor Regulation: SER-Centrism and the Risk of Exacerbating Gendered Precariousness. *Social indicators research*, 88 (131), str. 131–145.
- Zakon o pokojninskem in invalidskem zavarovanju: uradno prečiščeno besedilo* (2008). Pridobljeno 9. 2. 2011 s svetovnega spleta: http://www.zakonodaja.com/zakoni/x/6/zpiz_1_upb4/cleni/4.clen/4.clen.

IZVIRNI ZNANSTVENI ČLANEK, PREJET MAJA 2012

NAVODILA SODELAVKAM IN SODELAVCEM REVIJE SOCIALNA PEDAGOGIKA

199

Revija Socialna pedagogika objavlja izvirne znanstvene (teoretsko-primerjalne oz. raziskovalne in empirične) in strokovne članke, prevode v tujih jezikih že objavljenih člankov, prikaze, poročila ter recenzije s področja socialnopedagoškega raziskovanja, razvoja in prakse.

Prosimo vas, da pri pripravi znanstvenih in strokovnih prispevkov za revijo upoštevate naslednja navodila:

OBLIKA PRISPEVKOV

1. Prva stran članka naj obsega: slovenski naslov dela, angleški naslov dela, ime in priimek avtorja (ali več avtorjev), natančen akademski in strokovni naziv avtorjev in popoln naslov ustanove, kjer so avtorji zaposleni (oziroma kamor jim je mogoče pisati), ter elektronski naslov.
2. Naslov naj kratko in jedrnato označi bistvene elemente vsebine prispevka. Vsebuje naj po možnosti največ 80 znakov.
3. Druga stran naj vsebuje jedrnat povzetek članka v slovenščini in angleščini, ki naj največ v 150 besedah vsebinsko povzema, in ne le našteva bistvene vsebine dela. Povzetek raziskovalnega poročila naj povzema namen dela, osnovne značilnosti raziskave, glavne izsledke in pomembne sklepe.
4. Izvlečkoma naj sledijo ključne besede (v slovenskem in tujem jeziku).

5. Od tretje strani dalje naj teče besedilo prispevka. Prispevki naj bodo dolgi največ 20 strani (oz. največ 35 000 znakov s presledki). Avtorji naj morebitne daljše prispevke pripravijo v dveh ali več nadaljevanjih oziroma se o dolžini prispevka posvetujejo z urednikom revije.
6. Razdelitev snovi v prispevku naj bo logična in razvidna. Naslovi in podnaslovi poglavij naj ne bodo oštevilčeni (1.0, 1.1, 1.1.1). Razdeljeni so lahko na največ dve ravni (naslov in podnaslov/-i). Priporočamo, da razmeroma pogosto uporabljate mednaslove, ki pa naj bodo samo na eni ravni (posamezen podnaslov naj torej nima še nadaljnjih podnaslovov). Podnaslovi naj bodo napisani z malimi črkami (vendar z velikimi začetnicami) in krepko (bold). Raziskovalni prispevki naj praviloma obsegajo poglavja: Uvod, Namen dela, Metode, Izsledki in Sklepi.
7. Tabele naj bodo natisnjene v besedilu na mestih, kamor sodijo. Vsaka tabela naj bo razumljiva in pregledna, ne da bi jo morali še dodatno pojasnjevati in opisovati. V naslovu tabele naj bo pojasnjeno, kaj prikazuje, lahko so tudi dodana pojasnila za razumevanje, tako da bo razumljena brez branja preostalega besedila. V legendi je treba pojasniti, od kod so podatki in enote mer, ter pojasniti morebitne okrajšave. Vsa polja tabele morajo biti izpolnjena. Jasno je treba označiti, če je podatek enak nič, če je podatek zanemarljivo majhen ali če ga ni. Če so podatki v odstotkih (%), mora biti jasno naznačena njihova osnova (kaj pomeni 100 %).
8. Narisane sheme, diagrami in fotografije naj bodo vsaka na samostojnem listu, ki so na hrbtni strani označeni z zaporedno številko, kot si sledijo v besedilu. V besedilu naj mesto označuje vodoravna puščica ob levem robu z zaporedno številko na njej. V dvomljivih primerih naj bo označeno, kaj je spodaj in kaj zgoraj, poleg tega pa tudi naslov članka, kamor sodi. Velikost prikazov naj bo vsaj tolikšna, kot bo objavljena. Risbe naj bodo čim bolj kontrastne. Grafikonu naj imajo absciso in ordinato, ob vrhu oznako, kateri podatek je prikazan, in v oklepaju enoto mere.

9. Avtorjem priporočamo, da posebno označevanje teksta s poševno (*italic*) ali krepko (**bold**) pisavo ter z VELIKIMI ČRKAMI uporabljajo čim redkeje ali pa sploh ne. Poševna pisava naj se uporablja npr. za označevanje dobesednih izjav raziskovanih oseb, za označevanje morebitnih slengovskih ali posebnih tehničnih izrazov itd.

CITIRANJE IN REFERENCE

1. Od leta 1999 dalje v reviji Socialna pedagogika upoštevamo pri citiranju, označevanju referenc in pripravi seznama literature stil APA (za podrobnosti glej čim poznejšo izdajo priročnika: *Publication manual of the American Psychological Association*. Washington, DC: American Psychological Association.). Literatura naj bo razvrščena po abecednem redu priimkov avtorjev oziroma urednikov (oz. naslovov publikacij, kjer avtorji ali uredniki niso navedeni). Prosimo vas, da citirate iz originalnih virov. Če ti niso dostopni, lahko izjemoma uporabite posredno citiranje. Če v knjigi Dekleve iz leta 2009 navajate nekaj, kar je napisala Razpotnikova leta 2003, storite to tako: Razpotnik (2003, v Dekleva, 2009). Upoštevajte navodila za citiranje po standardu APA, objavljena na straneh www.revija.zzsp.org/apa.htm.
2. Vključevanje reference v tekst naj bo označeno na enega od dveh načinov. Če gre za dobesedno navajanje (citiranje), naj bo navedek označen z narekovaji (npr. „To je dobesedni navedek,“ ali »Tudi to je dobesedni navedek.«), v oklepaju pa napisan priimek avtorja, letnica izdaje citiranega dela in stran citata, npr. (Miller, 1992, str. 99).
3. Avtorjem priporočamo, da ne uporabljajo opomb pod črto.

ODDAJANJE IN OBJAVA PRISPEVKOV

1. Avtorji naj oddajo svoje prispevke v elektronski obliki (.doc) na elektronski naslov uredništva. Če članek vsebuje tudi računalniško obdelane slike, grafikone ali risbe, naj bodo te v posebnih datotekah, in ne vključene v datoteke z besedilom.

2. Avtorji s tem, ko oddajo prispevek uredništvu v objavo, zagotavljajo, da prispevek še ni bil objavljen na drugem mestu in izrazijo svoje strinjanje s tem, da se njihov prispevek objavi v reviji Socialna pedagogika.
3. Vse raziskovalne in teoretične članke dajemo v dve slepi (anonimni) recenziji domačim ali tujim recenzentom. Recenzente neodvisno izbere uredniški odbor. O objavi prispevka odloča uredniški odbor revije po sprejetju recenzij. Prispevkov, ki imajo naravo prikaza, ocene knjige ali poročila s kongresa, ne dajemo v recenzije.
4. O objavi ali neobjavi prispevkov bodo avtorji obveščeni. Lahko se zgodi, da bo uredništvo na osnovi mnenj recenzentov avtorjem predlagalo, da svoje prispevke pred objavo dodatno skrajšajo, spremenijo oz. dopolnijo. Uredništvo si pridržuje pravico spremeniti, izpustiti ali dopolniti manjše dele besedila, da postane tako prispevek bolj razumljiv, ne da bi prej obvestilo avtorje.
5. Avtorske pravice za prispevke, ki jih avtorji pošljejo uredništvu in se objavijo v reviji, pripadajo reviji Socialna pedagogika, razen če ni izrecno dogovorjeno drugače.
6. Vsakemu prvemu avtorju objavljenega prispevka pripada brezplačnih pet izvodov revije.

Prispevke pošljite na naslov:

Uredništvo revije Socialna pedagogika

Združenje za socialno pedagogiko

Kardeljeva ploščad 16

1000 Ljubljana

ali na e-pošto: matej.sande@guest.arnes.si

SPLETNA STRAN REVIJE: www.revija.zzsp.org

